

De eerste verbanning van Tjipto Mangoenkoesoemo

JAVAANS ARTS, INDISCH POLITICUS, ZOON VAN EEN GETERGD VOLK

1908-1914

De eerste verbanning van Tjipto Mangoenkoesoemo

**JAVAANS ARTS, INDISCH POLITICUS, ZOON VAN EEN GETERGD VOLK
1908-1914**

**Matthijs Kuipers
3036138**

**Masterscriptie 'Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief'
Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht
2011**

Begeleiding: dr. Remco Raben

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Tjipto: een dokter djawa in een roerige tijd, 1886-1912	13
Eigenzinnig en sociaal bevlogen	14
De Boedi Oetomo	18
De ethische politiek	21
Aanloop naar een verbanning, 1912-1913	25
Een principieel verschil	26
De 'boosaardige' invloed van Douwes Dekker	29
De Indische Partij	30
'lets over den Javaan' en andere stukken	34
Het Comité Boemi Poetra	38
Invloeden	42
De drie bannelingen. Tjipto's tijd in Nederland, 1913-1914	45
Baarsche en barbaarsche brieven	46
Steun van de SDAP	50
Polemieken	54
Koloniaal burgerschap	56
Conclusie	61
Summary	65
Bronnen	71
Register	75

Inleiding

“Ze zouden Tjipto volgens mij nu zo uitstekend kunnen gebruiken: hij is immers westers-synthetisch”, schreef de latere Indonesische revolutionair Soetan Sjahrir in 1936 over de arts, politicus, activist en journalist Tjipto Mangoenkoesoemo (1886-1943).¹ Hij zag Tjipto als een verwesterd persoon en verwonderde zich erover dat het koloniale bestuur in Nederlands-Indië hem geen rol gaf bij hun politiek ten aanzien van de Indonesische bevolking. Historisch gezien is het om meerdere redenen een opmerkelijke uitspraak van Sjahrir. Wie naar aanleiding hiervan namelijk denkt dat Tjipto een vijand van revolutionairen als Sjahrir en Soekarno was, heeft het mis. Er is in Jakarta vandaag de dag zelfs een ziekenhuis dat zijn naam draagt, wat weerspiegelt dat Tjipto tot op de dag van vandaag als een wegbereider van de jonge Indonesische staat wordt gezien. Wie naar aanleiding van de uitspraak denkt dat Tjipto een bondgenoot vormde van het koloniale bestuur in Nederlands-Indië, heeft het eveneens mis. Tijdens zijn leven werd hij drie keer verbannen; hij bracht bijna een derde van zijn leven in ballingschap door. Maar het koloniale bestuur was Tjipto niet altijd onwelgevallig. In 1918, nadat hij al een keer verbannen was, werd hij door de gouverneur-generaal benoemd in de Volksraad, de eerste voorzichtige vorm van volksraadpleging in de kolonie. Kortom: het lag ingewikkelder dan vriend- en vijandschap. De grenzen tussen Nederlands kolonialisme en Indonesisch nationalisme waren nog niet getrokken.

Het werpt de vraag op waar we Tjipto dan moeten plaatsen in het krachtenspel tussen de koloniale overheerser en de nationalistische beweging. Welke (alternatieve) ideeën had hij over de toekomst van Java, de kolonie Nederlands-Indië, de Indonesische archipel en het Rijksverband? Hoe sterk waren in zijn ogen de banden tussen deze gebieden, en wat was de plaats van Nederland in de toekomst van Indië? Zijn houding ten opzichte van de kolonisator is uit te diepen door te kijken naar Tjipto's notie van (koloniaal) burgerschap –hiermee wordt zijn verwachtingspatroon ten aanzien van het Nederlandse bestuur zichtbaar, en valt te begrijpen waarom zijn verbanning zo'n weerslag op Tjipto had en waarom deze periode voor hem een

¹ Sharazad (pseud. Soetan Sjahrir), *Indonesische Overpeinzingen* (Amsterdam 1945) 74.

moment van inkeer werd. Hierbij richt ik me op de periode tussen 1912 en 1914 omdat dit in meerdere opzichten een cruciale fase voor hem was. Vóór 1913 was Tjipto nog nooit verbannen en waren zijn artikelen of pamfletten nooit verboden. Dat betekent dat hij op dat moment nog de hoop kon koesteren dat het Nederlandse koloniale bestuur zich zou inspannen voor een staatkundige hervorming van de kolonie. Minstens zo belangrijk is dat deze periode er een is geweest waar Tjipto op meerdere fronten kleur heeft moeten bekennen. Hij vond in 1912 in de Indische Partij voor het eerst een politieke beweging waarin hij zich thuisvoelde, maar gaf zich slechts geleidelijk over aan de provocatieve politieke middelen die hij tot dusverre had afgezworen. Hij had altijd een toekomst voor Indië gezien waar ook plaats was voor Nederland, maar wat als dat onverenigbaar bleek met zijn roep om gelijke rechten voor alle inwoners? In deze periode werd duidelijk hoe hij ten diepste stond tegenover de koloniale overheerser. Zijn verblijf in Nederland was een moment van inkeer, een moment waarop zijn visie op burgerschap op gespannen voet bleek te staan met de realiteit.

Doordat Nederland zich nooit erg welwillend heeft opgesteld tegenover de roep van de bevolking om meer zeggenschap over hun eigen land, was de revolutionaire toe-eigening van de absolute onafhankelijkheid op de lange duur misschien wel de enige mogelijke uitkomst. Geschiedschrijving over de Indonesische nationalistische beweging heeft zo wel altijd het risico iets teleologisch te krijgen.² Het is daarom belangrijk oog te hebben voor de alternatieve ideeën die er leefden over de toekomst van Nederlands-Indië, en te begrijpen waarom die het niet gered hebben. Tjipto vertegenwoordigde met zijn eigenzinnigheid zo'n alternatief, en was met zijn eerlijkheid en Westerse manier van denken misschien wel een van de beste kansen die Nederland gehad heeft om zich coöperatiever op te stellen en de kolonie daadwerkelijk te begeleiden (op weg) naar zelfbestuur. Het maakt de vraag van Sjahrir des te prangender: waarom is die kans niet benut? De dubbelhartige ethische politiek van Nederland is daarvoor deels verantwoordelijk, maar ik wil in dit onderzoek van Tjipto een minder eendimensionale factor maken. Hoe speelde zijn ideeën, zijn houding en zijn verwachtingen mee?

² Henk Schulte Nordholt, 'Onafhankelijkheid of moderniteit? Een geïllustreerde hypothese', in: Marieke Bloembergen en Remco Raben (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden 2009), 105-120, 107.

Tjipto in de literatuur

De twee belangrijkste teksten over Tjipto gaan niet exclusief over hem, maar over de gehele vroege nationalistische beweging op Java.³ De eerste is *Harmony and Dissonance: Early Nationalist Thought in Java 1912-1918* van Savitri Prastiti Scherer, een ongepubliceerd proefschrift dat zij in 1975 schreef aan de Cornell University. Het is een onderzoek naar drie voorlopers in de vroege nationalistische beweging op Java (Soewardi Soerjaningrat, Soetomo en Tjipto Mangoenkoesoemo), waarin ze vooral keek naar hoe deze drie zich verhielden tot hun traditionele wortels in de Javaanse maatschappij.⁴ Ze presenteert Tjipto als *the dissenter* van de drie, als degene wiens ideeën voor hervorming van de koloniale maatschappij de grootste bedreiging vormde voor de traditionele macht van de Javaanse aristocratie. Voor de koloniale macht, schrijft Scherer, vormde hij geen bedreiging, aangezien hij niet uit was op de vernietiging ervan, maar slechts op hervorming.⁵

De tweede tekst is het alom geprezen boek *An age in motion: popular radicalism in Java 1912-1926* van Takashi Shiraishi.⁶ In dit boek uit 1990 wijst hij op de langer bestaande onvrede met de sociale omstandigheden als impuls voor de ontwikkeling van de intellectuele voorhoede van Indonesië. Dit doet hij vervolgens in sterke analyses van de hoofdrolspelers, waaronder Tjipto Mangoenkoesoemo. Zijn benadering richt zich niet op één bepaalde beweging, zoals bijvoorbeeld Akira Nagazumi wel deed in zijn studie naar de Boedi Oetomo, *The Dawn of Indonesian Nationalism*.⁷ In plaats daarvan bakent Shiraishi zijn terrein vooral geografisch af door zich te richten op Soerakarta, in de Vorstenlanden, het oude feodale centrum van Java. De belangrijkste meerwaarde hiervan is dat hij zo kon breken met de van oorsprong Nederlandse classificatie in nationalistische, Islamitische en communistische bewegingen. Bij Shiraishi worden de vele dwarsverbanden veel zichtbaarder. Shiraishi's werk geldt hierdoor als een keerpunt in de geschiedschrijving over Indonesië, en zijn duiding van de *pergerakan* ('beweging', de verzamelnaam voor alle nieuwe verenigingen die zich in Java op politiek en maatschappelijk vlak roerden in de jaren '10 en '20) wordt weinig betwist. Shiraishi keert zich tegen Scherers schets van Tjipto een *harmless dissenter* –voor de goede orde moet hier worden opgemerkt dat

³ Er is één werk verschenen dat wel exclusief over Tjipto gaat. Het is een in 1952 in het Indonesisch verschenen kroniek van zijn leven: M. Balfas, *Dr. Tjipto Mangoenkoesoemo, demokrat sedjati* (Jakarta 1952).

⁴ Savitri Prastiti Scherer, *Harmony and Dissonance: Early Nationalist Thought in Java 1912-1918* (ongepubliceerde thesis, Cornell University 1975), 4-13.

⁵ Ibid., 164-165.

⁶ Takashi Shiraishi, *An age in motion: popular radicalism in Java 1912-1926* (Ithaca 1990).

⁷ Akira Nagazumi, *The Dawn of Indonesian Nationalism. The Early Years of the Budi Utomo, 1908-1918* (Tokio 1972).

de term, hoewel adequaat, afkomstig is van Shiraishi en niet van Scherer zelf. Shiraishi schrijft dat Tjipto weldegelijk iets bedreigends voor het koloniale gezag had, iets wat door de verbanningen alleen maar onderstreept wordt. Shiraishi verdeelde Tjipto's ideeën zelf in een evolutionaire en een revolutionaire component. Tjipto streefde naar een staatkundige omvorming van Nederlands-Indië op evolutionaire schaal, dus via een democratische weg. Revolutionair waren zijn gedachten over de nieuwe identiteit die Javanen zouden moeten aannemen in het nieuwe, staatkundig omgevormde Indië. Hij zag een modern en zelfbewust Indisch burgerschap voor zich, waar de nieuwe 'Indiër' volmondig zijn burgerrechten zou opeisen.⁸ Ook aan deze lezing van Shiraishi kleven echter bezwaren. Zo werd Tjipto in 1913 verbannen vanwege ideeën die Shiraishi als 'evolutionair' (en dus ongevaarlijk) duidt. Het scheiden van Tjipto's ideeën in een evolutionaire en een revolutionaire component heeft daarnaast iets geforceerds, want deze componenten staan niet los van elkaar: de staatkundige omvorming waar Tjipto een aanhanger van was, had alleen zin als de inwoners van Nederlands-Indië mondige en actief participerende Indiërs werden, en vice versa. Ze moesten, kortom, hun burgerschapsrechten opeisen –iets wat Tjipto zelf al deed door zijn plek in het publieke debat op te eisen.

De Indonesische nationalistische beweging is, net als de verschillende geloofsgroeperingen en andere politieke bewegingen, altijd al een onderwerp van onderzoek geweest vanuit Nederland. Dat is niet onlogisch gezien de koloniale band die er met Indië geweest is.⁹ De aandacht van Scherer en Shiraishi komt echter uit een hoek van de geschiedschrijving die zich aanvankelijk vooral richtte op de Indonesische revolutie en de geschiedenis van de jonge staat Indonesië. Hier werd duidelijk dat die revolutie niet uit de lucht was komen vallen, maar het gevolg was van ontwikkelingen die al langer in de kolonie speelden.¹⁰ De wortels van de revolutie in de jaren veertig lagen in de periode 1900-1920, toen de Indonesische voorhoede, de mensen die later de leiding zouden nemen in de strijd om onafhankelijkheid, zich vormde. In 1960 verscheen *The Emergence of the Indonesian Elite* van Robert van Niel, waarin hij dan ook keek naar deze vormende periode voor de 'Indonesische elite.'¹¹ Van Niels keuze voor deze periode werd juichend begroet, zijn analyse van de veranderingen binnen de Indonesische voorhoede minder. Hoewel hij in zijn studie uitgebreid

⁸ Shiraishi, *An age in motion*, pp.

⁹ Zie bijvoorbeeld het standaardwerk uit de jaren dertig van J. Th. Petrus Bloembergen, *De nationalistische beweging in Nederlands-Indië* (Haarlem 1931). Van zijn hand verschenen verder onder meer *De communistische beweging in Nederlands-Indië* (Haarlem 1928) en *Politieke partijen en stromingen in Nederlands-Indië* (Leiden 1934).

¹⁰ H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2001) 12-13.

¹¹ Robert van Niel, *The emergence of the modern Indonesian elite* (Den Haag 1960).

stilstaat bij de Indonesische spelers op het toneel, heeft hij ook veel aandacht voor het Nederlandse beleid met betrekking tot Nederlands-Indië. Hier dicht hij hier een grote invloed aan toe: door de conservatievere koers van Nederland vanaf de jaren twintig was de vervreemding van de Indonesische elite onontkoombaar, en realiseerden zij zich dat ze een koers los van Nederland moeten varen. Van Niels onderscheid tussen de 'formal elite' (leiders van bewegingen als de Sarekat Islam) en de 'functional elite' (hoger geplaatste Indonesische ambtenaren binnen het Nederlandse koloniale systeem) heeft in de loop der tijd de toets der kritiek echter niet doorstaan.¹²

De volwassen Nederlandse postkoloniale geschiedschrijving kwam na de onafhankelijkheid van Indonesië niet snel op gang. De betrokkenheid bij Indonesië als onderwerp van geschiedschrijving was groot, maar stamde uit een engagement van voor de Tweede Wereldoorlog en was vooral afkomstig van wat de Utrechtse school kan worden genoemd, in de traditie van de conservatieve hoogleraar F.C. Gerretson.¹³ Veel van hun werk heeft de tand des tijds niet doorstaan. Nog wel zeer bruikbaar voor het verkrijgen van inzicht in het denken en doen binnen het Nederlandse bestuur in Nederlands-Indië zijn de bronnenuitgaven over de opkomst en ontwikkeling van de nationalistische beweging en over de Volksraad, die in deze tijd in een bredere reeks verschenen van de hand van S.L. van der Wal en R.C. Kwantes.¹⁴ In Nederland kwam de discussie vooral op gang in studies naar de ethische politiek, met name Elsbeth Locher-Scholten's dissertatie *Ethiek in fragmenten*. In dit boek uit 1981 typeert ze de ethische politiek als zowel een visionair ontwikkelingsprogramma voor Nederlands-Indië, als een paternalistische instelling die zich richt op het verbeteren van de leefomstandigheden voor de Indiër. Bovendien ziet ze een sterk verband tussen het verheffen van de bevolking en het uitbreiden van het gezag (met name in de buitengebieden). Zo draagt ze bij aan het inzicht hoe Nederland toch zulke hoogstaande idealen kon afwisselen met onverholven machtspolitiek.¹⁵

Om Tjipto's verwachtingspatroon binnen de koloniale maatschappij te kunnen begrijpen, kunnen analytische categorieën als burgerschap en identiteit van nut zijn. Hier kleeft een gevaar aan, aangezien er enigszins sprake is van modebegrippen: Frederick Cooper waarschuwde al

¹² Scherer, *Harmony and Dissonance*, 5-8.

¹³ Gerretson stond aan het hoofd van de Utrechtse faculteit voor Indologie, bijgenaamd de 'olie- en petroleumfaculteit', vanwege de financiering door het bedrijfsleven. De faculteit was het conservatieve antwoord op de meer liberale Leidse Indologische faculteit. Zie hoofdstuk 1.

¹⁴ S.L. van der Wal, *De opkomst van de nationalistische beweging in Nederlands-Indië. Een bronnenpublicatie* (Groningen 1967); S.L. van der Wal, *De volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië* (Groningen 1964); R.C. Kwantes, *De ontwikkeling van de nationalistische beweging in Nederlands-Indië: bronnenpublicatie* (Groningen 1975); zie ook: Fasseur, *De weg naar het paradijs*, 258-259.

¹⁵ Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten*.

voor de waaier aan betekenissen die een begrip als identiteit kan krijgen.¹⁶ In hun artikel 'Ethische politiek in Nederland' munten Berteke Waaldijk en Susan Legêne de term 'koloniaal burgerschap', om zo burgerschap(sidealen) in Nederland te kunnen onderzoeken in de context van het gehele koninkrijk, in plaats van alleen in de context van de natiestaat. In formeel politiek-juridische zin is de status van het burgerschap van zowel Nederlandse als Indische onderdanen duidelijk: deze twee groepen hadden niet dezelfde rechten.¹⁷ Interessanter is dan ook het cultureel burgerschap, waar het draait om de participatie in een (transnationale) culturele gemeenschap. Waaldijk en Legêne richten zich op de Nederlandse participatie in de transnationale gemeenschap van Nederland en haar kolonie Nederlands-Indië. Ze concluderen dat van de twee aspecten van de ethische politiek (die richting gaf aan de overzeese relaties) vooral de bevoogding een hoofdrol ging spelen in het Nederlandse koloniaal burgerschap:

[Er was sprake van] een koloniaal zelfbeeld dat zijn legitimatie baseerde op de retoriek van een ethische politiek en waarvan de goede bedoelingen aanvankelijk belichaamd werden door Koningin Wilhelmina. [...] Het 'andere gezicht' van de ethische politiek, de onderwerping aan het Nederlandse 'oppergezag' verdwijnt daarentegen uit het zelfbeeld van de Nederlandse inwoners van het koninkrijk.¹⁸

Nederlands koloniaal burgerschap impliceert dat er ook zoets is als Indisch koloniaal burgerschap. Als er immers een ideaalbeeld bestond van hoe een Nederlander zich moest gedragen in het culturele domein ten aanzien van de kolonie, dan gaf dit ook aan hoe de gekoloniseerde onderdaan dit zou moeten ondergaan. Als er sprake was van opvoeding en verheffing, dan moesten er ook mensen zijn die dit (passief) ondergingen. Iemand als Soewardi Soerjaningrat, die zich met het pamflet 'Als ik eens Nederlander was...' aan de koloniale hiërarchie wilde onttrekken, werd in Nederland dan ook niet gewaardeerd.¹⁹ Er waren verschillende verwachtingen omtrent de rechten en plichten die burgerschapsidealen met zich mee brachten; hiermee kunnen een hoop meningsverschillen, negatieve reacties en teleurstellingen verklaart worden, zowel van Tjipto als van zijn tegenspelers.

Opzet en bronnen

Het eerste hoofdstuk begint met een biografische schets van Tjipto. In zijn vroege leven, voor 1912, waren er een aantal gebeurtenissen die grote invloed op hem hadden. Met name zijn

¹⁶ Frederick Cooper, *Colonialism in Question. Theory, Knowledge, History* (Berkeley 2005), 64-65.

¹⁷ Susan Legêne en Berteke Waaldijk, 'Ethische politiek in Nederland. Cultureel burgerschap tussen overheersing, opvoeding en afscheid', in: Marieke Bloembergen en Remco Raben (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief: wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden 2009), 187-216, 187-190.

¹⁸ Legêne en Waaldijk, 'Ethische politiek in Nederland', 210.

¹⁹ *Ibid.*, 191.

ervaringen als jonge ‘inlandsche arts’ en zijn ervaringen in een van de eerste moderne inheemse organisaties, de Boedi Oetomo, verdienen aandacht. Door daarnaast te kijken naar het bestuur van de kolonie, waar een politiek werd gevoerd die geïnspireerd was door ethische ideeën, ontstaat zo een beeld van de samenleving waarin Tjipto zich in 1912 bevond. Het tweede hoofdstuk behandelt Tjipto’s stap naar het politieke toneel. Nadat Tjipto er in 1908 niet in slaagde de Boedi Oetomo op een meer politiek spoor te krijgen, vond hij wat hij zocht in de Indische Partij van E.F.E. Douwes Dekker. Hij ging werken bij diens krant, *De Expres*. Deze periode, van december 1912 tot juli 1913, geeft vooral inzicht in zijn ideeën, zowel over de staatkundige toekomst van de kolonie als over de te volgen tactiek om dit doel te bereiken. Welke toekomst Tjipto voor zich zag kan worden afgeleid uit een zeer diverse verzameling artikelen en verhandelingen die hij schreef voor *De Expres*. In het derde hoofdstuk volgt een blik op de reis naar Nederland en het verblijf in het land van de overheerser. Nederland fungeerde als een hogedrukpan voor Tjipto: hier werd duidelijk welk burgerschapsideaal Tjipto had, en hoe hij zich op wilde stellen tegenover de kolonisator, ook als deze zich niet cooperatief opstelde.

De belangrijkste bronnen zijn de twee jaargangen die *De Expres* gekend heeft. Dit heeft voor- en nadelen. Nadelig is dat het een openbare bron betreft. Hoewel Tjipto polemisch ingesteld was en hij vaak de indruk gaf het achterste van zijn tong te laten zien, blijft de betrouwbaarheid minder dan bijvoorbeeld in persoonlijke brieven het geval is. Correspondentie van Tjipto is echter niet of nauwelijks bewaard gebleven. Bovendien zitten er enkele belangrijke voordelen aan *De Expres* als bron. In *An age in motion* concludeert Shiraishi dat Tjipto gedurende zijn leven ‘vrijwel onveranderlijk’ is gebleven. Hij doet dit op basis van twee pamfletten, *Iets over den Javaan* (1913) en *De Wajang* (1923).²⁰ Deze pamfletten waren gebaseerd op artikelen die Tjipto voor diverse kranten schreef (m.n. *De Expres*) en op redes die hij op congressen hield. De drempel voor publicatie van een pamflet lag voor Tjipto hoger dan voor het schrijven in *De Expres*, waardoor zijn krantenartikelen hoogstwaarschijnlijk een minder weloverwogen, maar daardoor eerlijker beeld schetsen. Daarnaast moet dit een beter beeld geven van de ontwikkeling die Tjipto in de tijd doormaakte. Hoewel Shiraishi’s conclusie dat Tjipto relatief onveranderlijk bleef gedurende zijn leven waarschijnlijk niet ver bezijden de waarheid is, is het methodisch onjuist dit te concluderen op basis van een bronnenmengsel van twee pamfletten die met een tussenpoos van tien jaar geschreven zijn.

Tot slot enkele opmerkingen over de gebruikte spelling en woordkeuze. Zowel geografische- als persoonsnamen geef ik weer in de vorm zoals ze destijds gebruikt werden. Dus

²⁰ Tjipto Mangoenkoesoemo, *Iets over den Javaan, zijn geschiedenis en zijn ethiek* (Semarang 1913) en Tjipto Mangoenkoesoemo, *De Wajang als Kultuuruiting van Ons Volk* (Bandoeng 1923).

Tjipto Mangoenkoesoemo en niet Cipto Mangunkusumo, Bandoeng en niet Bandung, Soewardi Soerjaningrat en niet Suwardi Suryaningrat. De aanduiding van de gehele inheemse bevolking van Nederlands-Indië vormt soms een probleem. In gevallen waar het niet afdoende is om te spreken over respectievelijk Javanen, Sumatranen, enzovoorts, dekken de termen 'inheemsen' en 'inlanders' de lading vaak wel. Hier kleven echter weer andere bezwaren aan. 'Inheems' kan als aanstootgevend worden ervaren. Voor 'inlander' geldt dit zelfs in sterkere mate, hoewel de term ook door Tjipto Mangoenkoesoemo en veel van zijn tijdgenoten gebruikt werd.²¹ De aanduiding 'Indonesiërs' dekt de lading en is niet aanstootgevend, maar is een anachronisme wanneer het met betrekking tot jaren '10 gebruikt wordt. In deze scriptie gebruik ik de termen door elkaar –*geen enkele* term dekt namelijk de lading in *alle* gevallen. Citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens als het een of meer volledige zinnen betreft. Aangehaalde zinsfragmenten of woorden staan tussen enkele aanhalingstekens.

²¹ R.E. Elson, *The Idea of Indonesia: a history* (Cambridge 2008) 29.

hoofdstuk 1

Tjipto: een dokter djawa in een roerige tijd, 1886-1912

Tjipto Mangoenkoesoemo werd geboren in 1886. Zijn jaren van adolescentie en jongvolwassenheid lagen daarmee in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw. Het waren jaren waarin er veel veranderde in Nederlands-Indië, bij het Nederlandse bestuur en bij de verschillende bevolkingsgroepen. Zowel bij de Indo-Europeanen (mensen met zowel Europese als inheemse (voor)ouders) als bij de inheemse bevolking ontwikkelde zich een (vernieuwd) politiek bewustzijn.²² Tjipto's generatie was niet toevallig ook de eerste die op grotere schaal Nederlandstalig vervolgonderwijs volgde. Uit deze goed opgeleide kringen kwamen diverse organisaties voort, die zich richtten op sociale, maatschappelijke én politieke doelen. Aan de andere kant ontwikkelde het Nederlandse bestuur zich eveneens. Vanaf de eeuwwisseling gaf de ethische politiek richting aan het bestuur van de kolonie.²³ Dit beleid moest breken met de op winstbejag gerichte politiek, die het Nederlandse handelen in de negentiende eeuw zo kenmerkte. Vanaf nu moest het Nederlandse bestuur zich ten dienste stellen aan de ontwikkeling van de inheemse bevolking van de kolonie, waar Nederland als een voogd over zou heersen.

Al deze ontwikkelingen ontvouwden zich met horten en stoten. Wat de toekomst voor Nederlands-Indië zou brengen stond allerminst vast. In de ethische politiek zat een inherente tegenstelling verborgen: het ontwikkelen van de inheemse bevolking enerzijds en het vasthouden aan de eigen rol als voogd anderzijds stonden namelijk vaak op gespannen voet.²⁴ De eerste inheemse organisatie, de Boedi Oetomo, kende een tumultueus begin. Er ontstond

²² Benedict O'Gorman Anderson, 'A Time of Darkness and a Time of Light: Transposition in the Early Indonesian Nationalist Thought', in: Anthony Reid en David Marr (red.), *Perceptions of the Past in Southeast Asia* (Singapore 1980) 219-248, 220-221.

²³ Locher-Scholten, *Ethiek in Fragmenten*, 176.

²⁴ *Ibid.*, 194-195.

namelijk al snel een richtingenstrijd. Veel invloeden en weinig traditie zorgden ervoor dat alle wegen openstonden. Om deze reden heeft de historicus Takashi Shiraishi deze tijd toepasselijk tot *an age in motion* gedoopt.²⁵

Tjipto was een kind van deze *age in motion*. Zijn opleiding was die tot dokter djawa ('inlands arts') aan de School tot Opleiding van Inlandsche Artsen (STOVIA). Zonder aan te kunnen sluiten op een bestaande politieke traditie moest hij bepalen waar hij stond ten opzichte van zijn leeftijdsgenoten en ten opzichte van de koloniale overheerser. Om te kunnen begrijpen hoe Tjipto zich in deze tijd handhaafde, hoe hij zich bewoog en tot welke politieke denkbeelden hij zich uiteindelijk aangetrokken voelde, is het daarom belangrijk zijn achtergrond goed te kennen. Waar kwam hij vandaan en wat maakte hem tot wie hij was? Het koloniale bestuur bepaalde voor een groot deel hoe het toneel eruit zag waarop Tjipto zich zou begeven. Daarom volgt in dit hoofdstuk een schets van de ethische politiek die door dit bestuur gevoerd werd. Hoe zag het er in de praktijk uit? En was de ethische politiek bepalend voor de reacties van het koloniale bestuur op de opkomende nationalistische beweging?

Eigenzinnig en sociaal bevlogen

In de meeste teksten over Tjipto Mangoenkoesoemo komen dezelfde karaktertrekken naar voren. Als arts was hij uiterst professioneel, als journalist en activist was hij volhardend. In alles wat hij deed liet hij zien te beschikken over een hoogstaande moraal en een sterk gevoel voor onrecht. In het gesproken en geschreven woord kwam hij rustig en bescheiden over.²⁶ Zijn arbeidsethos doet haast denken aan dat van de spreekwoordelijke Nederlandse calvinist. Misschien is dit geen toeval: Tjipto groeide op in een koloniale samenleving, waarin vaak werd gefoeterd op 'de luie Javanen.' Tjipto heeft er meermalen met enige trots blijk van gegeven niet aan dat stereotype te voldoen.²⁷

Tjipto werd in 1886 geboren in Ambarawa, een klein dorp even ten zuiden van Semarang, op Midden-Java. Hij en zijn familie behoorde tot de klasse van de priajati, de adellijke bovenlaag van de Javaanse maatschappij. Veel priajati vervulden taken in het inheemse bestuur. Hier lag ook de oorsprong van deze klasse, al vielen in Tjipto's tijd ook nieuwe beroepsgroepen als politieofficieren en leraren erbinnen, zij het met beduidend minder status.²⁸ Priajati

²⁵ Takashi Shiraishi, *An Age in Motion: Popular Radicalism in Java, 1912-1926* (New York 1990) 91.

²⁶ Shiraishi, *Age in motion*, 117-118 en Scherer, *Harmony and dissonance*, 102-114.

²⁷ Tj. Mk., 'Baarsche en Barbaarsche Brieven. Een stukje Westen bekeken door Oostersche brillen. II.', *De Expres*, 15 oktober 1913.

²⁸ Nagazumi, *The dawn of Indonesian nationalism*, 21.

beschikten bovendien over privileges die het gewone volk, de kromo, niet had, zoals toegang tot het onderwijs. Tjipto's familie behoorde tot de lagere prijadi. Het aanzien dat de familie nog enigszins had, kwam vooral door hun roemrijke verleden. Tjipto's betovergrootvader had in de Java-oorlog van 1825 gevochten aan de zijde van de opstandige Javaanse prins Dipanegara. Na het verlies in deze oorlog vestigde deze betovergrootvader zich in de omgeving van Ambarawa. Uit de plek van de graven van diens familie heeft Savitri Scherer opgemaakt dat Tjipto's voorouders begin negentiende eeuw een prominente plek innamen.²⁹ Daar was in Tjipto's tijd weinig meer van over. Zijn familie bezat geen bestuurlijke posten meer. Tjipto's vader Mangoenkoesoemo was een leraar in de Maleisische taal, en behoorde tot de lagere prijadi. Tjipto's moeder was een 'traditionele Javaanse vrouw' uit een rijke familie van landeigenaren, die 'van haar man had leren lezen en schrijven.'³⁰ Veel van deze vroege biografische gegevens over Tjipto zijn in de jaren zeventig achterhaald door Savitri Scherer, die in contact stond met de vrouw van Tjipto's jongere broer Darmawan Mangoenkoesoemo. Scherers onderzoek bracht de nodige duidelijkheid, want over basale feiten als het aantal kinderen in het gezin bestond tot dan toe geen zekerheid. Tjipto's vroege Indonesische biograaf M. Balfas hield het op negen.³¹ Volgens Scherer waren het er elf, van wie Tjipto de oudste was.³²

Tjipto's familie was dan van lage adellijke afkomst, voor Tjipto was dit niet iets om trots op te zijn of om uit te buiten. Zijn lage adellijke titel, 'mas', gebruikte hij nooit; alleen binnen het Nederlandse bestuur werd er af en toe gesproken van 'Mas Tjipta'.³³ Toch is er één privilege dat Tjipto wel benutte: de toegang tot het onderwijs. Hij kreeg zijn eerste onderwijs op een Europeesche Lagere School (ELS), iets wat normaal alleen was voorbehouden aan een selecte groep hogere prijadi. Voor Tjipto's verdere leven is dit belangrijk geweest, want op de ELS kreeg hij onderwijs in het Nederlands. Was dit onderwijs niet voor hem en zijn familie weggelegd geweest, dan was hij aangewezen geweest op een Eerste Klasse Inlandsche School, waar het Nederlands een veel minder prominente plek in het onderwijs innam. Het is waarschijnlijk dat Tjipto op de ELS ook geconfronteerd is met het standsverschil tussen Europeanen en Javanen als hijzelf. Hoewel prijadi bij wijze van uitzondering sinds 1864 konden worden toegelaten tot Europese scholen, was er in zulke situaties vaak sprake van een zekere animositeit van de blanke leerlingen en leraren jegens de Javaanse kinderen.³⁴ Voor Tjipto moet het hier duidelijk

²⁹ Scherer, *Harmony and dissonance*, 106.

³⁰ *Ibid.*, 107.

³¹ M. Balfas, *Dr. Tjipto Mangoenkoesoemo, demokrat sedjati* (Jakarta 1952).

³² Scherer, *Harmony and dissonance*, 106.

³³ Mas is de laagste prijadi-titel. De verschillende spellingsvormen (Tjipto vs. Tjipta) zijn een gevolg van de transcriptie uit het Maleis.

³⁴ Nagazumi, *The dawn of Indonesian nationalism*, 15-16.

zijn geworden dat hij nooit een carrière gelijkwaardig aan die van een Nederlander zou kunnen gaan maken.

In dit licht is het te begrijpen dat Tjipto zijn onderwijs carrière niet vervolgde op een HBS of zelfs op een gymnasium, maar op een instelling voor secundair onderwijs die speciaal op de inheemse bevolking was gericht. Hij ging naar de School tot Opleiding van Inlandsche Artsen (STOVIA), waar hij aan begon op 1 maart 1899, op 13-jarige leeftijd. De STOVIA was, samen met de opleiding tot 'inlandsch ambtenaar' (OSVIA) en enkele andere instanties, het eindpunt in het onderwijs voor de inheemse bevolking. Percentueel gezien was het maar een klein deel van de bevolking die zich in deze top van de onderwijsspiramide kon begeven. Bij elkaar waren het enkele honderden tot duizenden die dit onderwijs genoten in de periode tot 1910, en waren er enkele duizenden die (lager) Nederlands onderwijs hadden gevolgd.³⁵

Er is relatief weinig bekend over de STOVIA-tijd van Tjipto persoonlijk. Zijn naam stond jaarlijks in de krant in het rijtje van een ongeveer tiental studenten die door mochten naar het volgende jaar. Toch zijn er een paar algemene opmerkingen te maken over de STOVIA in die tijd, die ook rechtstreeks betrekking hebben op Tjipto. Ten eerste is het belangrijk om op te merken dat die studenten uit verschillende regio's van Nederlands-Indië naar Batavia kwamen voor hun opleiding. Ondanks alle verschillen deelden ze zo dezelfde ervaring: ze genoten onderwijs in het bestuurlijke centrum van de kolonie. In zijn bekende werk *Imagined Communities* heeft Benedict Anderson erop gewezen dat deze 'pelgrimage' naar een bestuurlijk centrum als Batavia bijdroeg aan het besef tot dezelfde natie te behoren.³⁶ Toch gaat Anderson in zijn beschrijving van dit mechanisme van pelgrimage voorbij aan een tweede kenmerk van de STOVIA: studenten waren verplicht zich te kleden in de stijl van hun eigen regio, waardoor er ook altijd nadruk bleef liggen op de verschillen. Of het helemaal aan het mechanisme dat Anderson beschrijft toe te schrijven is, is dus maar de vraag, maar een feit is dat Tjipto in zijn verdere leven nooit de geografische grenzen waar zijn ideeën betrekking op hadden ter discussie stelde: de geografische eenheid van Nederlands-Indië vormde voor hem altijd het vanzelfsprekende kader. De verplichte regionale kleding die Tjipto moest dragen op de STOVIA vertelt ons nog iets anders. Tjipto droeg niet de kleding die was voorbehouden aan de priajati, de groep waar hij toe behoorde, maar simpelere kleding die geassocieerd werd met de kromo. Al op jonge leeftijd maakte Tjipto zo een statement tegen de ongelijke behandeling die voortvloeide uit iemands afkomst, en daarmee tegen de traditionele feodale maatschappij. Hij deed dat niet alleen als lagere priajati ten opzichte van de hogere priajati, maar had gezien zijn kledingkeuze ook oog voor de positie van de kromo. Het ging

³⁵ Shiraishi, *Age in motion*, 29.

³⁶ Anderson, *Imagined Communities*, 117-119.

hem dus niet alleen om zijn eigen positie binnen de sociale elite, maar om de positie van de elite als geheel.³⁷

Het derde kenmerk van de STOVIA dat hier genoemd moet worden, is de samenstelling van de studenten. Op de OSVIA, de opleiding tot 'inlandsch ambtenaar', was er een strenger toelatingsbeleid. Deze opleiding was noodzakelijk als je in aanmerking wilde komen voor de hogere posten, zoals die van regent. Meer dan op andere scholen was hier iemands afkomst van belang, waardoor het vooral hogere priajati waren die hier onderwijs genoten. Aangezien de STOVIA één van de weinige goede alternatieven was, kwamen er hier daarom meer studenten uit de onderlaag van de priajati terecht. Het gevolg was dat de meeste studenten hetzelfde vooruitzicht hadden: ze waren lage priajati en wisten dat daar met hun opleiding tot arts geen verandering in zou komen, aangezien het geen bestuurlijke functie was. Ondanks het feit dat ze allemaal hoogopgeleide artsen zouden worden, zou hun zo weinig waardering ten deel vallen in hun eigen Javaanse gemeenschap. Mede hierom heerste er een broeierige sfeer; zonder dat er nog enige politieke richting aan zat, heerste er onder studenten het besef dat er 'iets moest gebeuren' aan de sociale verhoudingen op Java.³⁸

Tjipto voltooide de STOVIA in oktober 1905.³⁹ Hij ging vervolgens als arts aan het werk. Aanvankelijk deed hij dat in dienst van het gouvernement op Borneo en later weer op Java, in Demak, ten oosten van Semarang. Hij vroeg al snel ontslag omdat hij zich niet kon verzoenen met de 'tredmolengang' en het bureaucratische karakter op die positie. Tjipto verhuisde vervolgens naar Soerakarta, waar hij een zelfstandige praktijk opzette die hem 'in staat stelde onbezorgd te leven'.⁴⁰

In 1910 toonde Tjipto zijn grote sociale betrokkenheid, toen hij zich vrijwillig aanmeldde om mee te helpen in de pestbestrijding in Malang, op Oost-Java. Hier werd de basis gelegd voor de waardering die Tjipto gedurende zijn hele leven van Nederlandse zijde zou ontvangen, maar hier werd Tjipto ook meer dan voorheen geconfronteerd met de gevolgen van de traditionele Javaanse sociale ordening. De waardering die hij ontving is eenvoudig te begrijpen. De pest was een gevaarlijke ziekte, en het werk in de bestrijding ervan was voor artsen zelf niet zonder gevaren. Tjipto vroeg vrijwel onmiddellijk om tewerkgesteld te worden in het rampgebied, waarmee hij zijn goede positie in Soerakarta inruilde voor onderbetaald en gevaarlijk werk in Malang. Tjipto's optreden werd daarom gezien als een toonbeeld van onbaatzuchtigheid en

³⁷ Scherer, *Harmony and dissonance*, 114-116.

³⁸ Nagazumi, *The dawn of Indonesian nationalism*, 34-39.

³⁹ 'Examens Docter-Djawaschool', *Het nieuws van den dag voor Nederlands-Indië*, 7 november 1905.

⁴⁰ 'Een mooie daad', *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 30 juni 1911.

medemenselijkheid, en het werd zelfs in Nederland opgemerkt.⁴¹ De waardering werd voor eens en voor altijd bevestigd doordat Tjipto voor zijn bijdrage benoemd werd tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Maar Tjipto werd in Malang ook andermaal geconfronteerd met zijn sociale status, die geenszins paste bij het werk dat hij deed. Enkele jaren later wist hij nog goed te vertellen welke behandeling normaal was:

Als wij in een spoorweg coupé met de benen over elkaar geslagen zitten als een Hollandsche kondukteur binnen komt, dan wordt ons dat met een "Godverdomme" of zelfs met een tik verboden. Want zoo te zitten is onbeleefd tegenover hem, de blanke. [...] Tijdens de pestbestrijding in Malang had ik ergens een pestgeval gekonstateerd. Ik deed er de kontroleur van het Binnenlandsch Bestuur melding van en drong aan op isolatie enz. Nu vond de kontroleur dat niet prettig... want het gaf werk. Met een "Godverdomme" snauwde hij mij af. Ik snauwde terug. Ik pleitte toch in het algemeen belang voor een noodzakelijken maatregel. Het gevolg was dat ik werd overgeplaatst!⁴²

Van een Nederlandse treinconducteur tot een Javaanse vorst, van alle kanten werd er op mensen met een lagere afkomst neergekeken. Tjipto ging er bijna zonder uitzondering tegenin. Zo haalde hij zich in Soerakarta de woede op de hals van de soenan, de vorst van de stad, door op het centrale plein te oefenen in het berijden van zijn span met twee paarden, iets wat normaal alleen voorbehouden was aan de soenan zelf en zijn directe familie.⁴³ De voortdurende confrontatie, zowel tijdens zijn studie als tijdens zijn werk, met zijn sociaal minderwaardige positie in zowel de Javaanse als de koloniale maatschappij, zorgde niet alleen voor dit soort tegenreacties. Het zorgde er ook voor dat Tjipto zich politiek begon te ontwikkelen, en een rol ging spelen in een van de eerste grote organisaties die zijn generatie zou gaan vormen, de Boedi Oetomo.

De Boedi Oetomo

Na zijn afstuderen kreeg Tjipto een aanstelling als dokter djawa op Borneo. Hij miste zo een belangrijke ontwikkeling in Batavia, want juist in de jaren van zijn afwezigheid bereikte het borrelende ongenoegen van de studenten op de STOVIA een hoogtepunt. Studenten als Raden Soetomo en Tjipto's broer Goenawan Mangoenkoesoemo stonden in contact met diverse intellectuelen zoals dokter Wahidin Soedirohoesodo en E.F.E. Douwes Dekker, die verschillende perspectieven aanreikten voor de oplossing van het ongenoegen dat onder studenten leefde. Hierdoor geïnspireerd werd op zondag 20 mei 1908 de Boedi Oetomo ('Het schone streven') opgericht in de hal van de STOVIA, al waren er ook veel studenten van scholen uit andere Javaanse steden aanwezig. In het discours van de latere onafhankelijkheid van Indonesië is deze dag de geschiedenis ingegaan als 'de dag van de nationale ontwaking'. Helemaal correct is dat

⁴¹ 'Een mooie daad', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 30 juni 1911

⁴² 'In ballingschap', *Het Volk*, 6 oktober 1913, 5.

⁴³ Scherer, *Harmony and dissonance*, 119.

niet, want onafhankelijkheid was geen programmapunt van de jonge beweging en er was eerder sprake van een cultureel dan van een politiek programma. Met het idee van onafhankelijkheid waren ze zeker wel bekend door de invloed van Douwes Dekker, wiens huis in Batavia als ontmoetingsplek fungeerde voor de jonge STOVIA-studenten.⁴⁴ Maar Soetomo, een van de belangrijke voortrekkers van de Boedi Oetomo (BO), vertelde hier later in 1934 over dat Douwes Dekkers ideeën op dat moment ‘geen weerklank vonden in onze kringen’.⁴⁵

De ideeën die wél weerklank vonden in de jonge organisatie waren afkomstig van Wahidin, een gepensioneerd dokter djawa voor wie Soetomo en zijn medestudenten veel ontzag koesterden. Wahidin had altijd gepleit voor een goede opleiding voor het Javaanse volk en zag beheersing van het Nederlands als een noodzakelijke voorwaarde om vooruitgang te kunnen boeken. Maar radicaal was hij niet, hij stond met beide benen nog in de traditionele Javaanse maatschappij en propageerde een ‘harmonieuze ontwikkeling’. Wahidins ideeën kwamen deels terug in de Boedi Oetomo. De organisatie bepleitte de noodzaak van onderwijs, maar in tegenstelling tot Wahidin werd het onderscheid tussen de hogere en lagere priajati eveneens als een obstakel gezien. Om hun streven kracht bij te zetten benaderde Soetomo verschillende progressieve regenten, om zich van hun steun te verzekeren. Die steun kwam er, en veel verlichte regenten verbonden zich aan de beweging. Een gevolg hiervan was wel dat de oorspronkelijke STOVIA-studenten aan slagkracht moesten inboeten: percentueel gezien nam hun aandeel in de organisatie steeds verder af. Het politieke programma van de organisatie werd als gevolg hiervan iets behoudender dan de STOVIA-studenten hadden gewild, wat op het eerste congres van 3 oktober 1908 zou blijken.⁴⁶ Op dit congres, dat gehouden werd in Djokjakarta, was Tjipto ook aanwezig. Op het congres bleek dat er vooral steun was voor meer onderwijs voor de priajati, geheel in lijn met de ideeën van Wahidin. Dat is niet verwonderlijk: de meeste aanwezigen waren óf hoge priajati, zoals regenten, die de privileges van hun klasse verdedigden, óf lage priajati, die de Boedi Oetomo en de roep om meer onderwijs vooral zagen als een mogelijkheid hun eigen ondergeschikte positie *binnen* de hogere klasse te verbeteren. Tjipto vertolkte, samen met Soetomo en Goenawan, een minderheidsstandpunt met zijn pleidooi voor ‘onderwijs van onderop’.⁴⁷ Dat Tjipto in zijn emancipatiestreven ook de niet-priajati wilde betrekken, is in lijn met de boodschap die hij op de STOVIA met zijn kledingkeuze deed uitgaan.

Maar er zat nog een tweede aspect aan het minderheidsstandpunt dat Tjipto innam, zijn pleidooi voor onderwijs richtte zich namelijk niet alleen op Java, maar op heel Nederlands-Indië.

⁴⁴ E.F.E. (Ernest) Douwes Dekker was een achterneef van Multatuli. In 1912 stichtte hij de Indische Partij (IP), die Indië wilde voorbereiden op een ‘onafhankelijk volksbestaan.’ Tjipto nam zitting in het bestuur van de IP. Zie hoofdstuk 2.

⁴⁵ Nagazumi, *The dawn of Indonesian nationalism*, 35.

⁴⁶ *Ibid.*, 32-46.

⁴⁷ *Ibid.*, 46-47.

Hierin had hij niet de steun van Soetomo of Goenawan. Tjipto's broer zei dat ze uitgingen van een 'cultureel beginsel': "We zochten naar de aspecten die samen een volk maakten, een natie."⁴⁸ Hiermee sloten ze de gebieden buiten Java uit. Waarom Tjipto als een van de weinigen in dit gezelschap wél keek tot aan de grenzen van de hele kolonie blijft daarom een prangende vraag. De hierboven genoemde verklaring van Anderson, dat het volgen van onderwijs binnen een systeem dat de hele kolonie omvatte bijdroeg aan het denken binnen de grenzen van heel Nederlands-Indië, is plausibel. En er zijn meer argumenten: zo maakten Tjipto en zijn studiegenoten tijdens hun opleiding kennis met standaardwerk *Hindoe-Javaansche Geschiedenis* van professor N.J. Krom, waarin een uiterst glorieus beeld geschetst werd van het oude rijk van Majapahit, dat hetzelfde gebied als Nederlands-Indië had beslaan.⁴⁹ Maar dezelfde argumenten gaan ook op voor Soetomo en Goenawan, die juist van Java als geografisch kader uitgingen. Goenawan had als broer van Tjipto bovendien precies dezelfde sociale achtergrond als Tjipto, waardoor structuralistische verklaringen weinig inzicht zullen bieden. Eén van de weinige dingen die Tjipto tot dat moment wél onderscheidde van zijn medestanders was zijn werkervaring op Borneo, al was hij ten tijde van het eerste congres van de Boedi Oetomo al overgeplaatst naar Demak (Java). Goenawan heeft later uitgelegd dat een van de redenen waarom hij en zijn mede-studenten op de STOVIA zo'n nadruk legden op het Javaanse perspectief was dat ze volledig onbekend waren met al die andere volken uit de archipel.⁵⁰ Vanwege zijn langere verblijf op Borneo kan dat van Tjipto onmogelijk gezegd worden.

Tjipto's actieve opstelling op het congres zorgde ervoor dat hij werd verkozen in het eerste bestuur van de Boedi Oetomo, dat negen man telde. Tjipto vertegenwoordigde samen met Soerjodipoetro de jonge garde binnen het bestuur. Al snel, in mei 1909, volgde er een conflict, toen het bestuur de definitieve statuten moest goedkeuren. Tjipto en Soerjodipoetro hadden voorgesteld dat er in zou komen te staan dat de BO zich richtte op de ontwikkeling van 'Nederlands-Indië als geheel', maar de rest van het bestuur verzette zich hier succesvol tegen. In september 1909, een klein jaar na het eerste congres van de Boedi Oetomo, trokken de twee dissidenten zich terug uit hun bestuursfunctie. Voor Tjipto was zijn rol binnen de BO hiermee uitgespeeld. Het is rond deze tijd dat hij ook ontslag neemt uit zijn overheidsaanstelling als dokter djawa in Demak, en zich zelfstandig vestigt in Soerakarta als onafhankelijk werkende arts. Met het werken buiten overheidsdienst verzette hij zich nog meer tegen de sociale conventie, waarin prestige vooral verkregen werd door het bekleden van hoge posities als

⁴⁸ Nagazumi, *The dawn of Indonesian nationalism*, 38.

⁴⁹ S. Supomo, 'The image of Majapahit in later Javanese and Indonesian writing', in: Anthony Reid en David Marr (red.), *Perceptions of the Past in Southeast Asia* (Singapore 1980), 171-185, 181.

Zie ook: R.E. Elson, *The Idea of Indonesia: a history* (Cambridge 2008) 14.

⁵⁰ Nagazumi, *The dawn of Indonesian nationalism*, 38.

overheidsfunctionaris. Bovendien vormde Soerakarta een van de centra van de Vorstenlanden, de plek waar de oude Javaanse maatschappij als vanouds omheen draaide. Zijn verhuizing en zijn nieuwe werk zijn daarom te zien als een wisseling van de middelen waarmee Tjipto streed: binnen de Boedi Oetomo probeerde hij zonder succes de politieke weg te bewandelen. Nu stelde hij veeleer zijn eigen leven, zijn eigen werk en zijn eigen plaats van vestiging als voorbeeld. Het voorlopig hoogtepunt van deze levensinstelling vormde Tjipto's bijdrage aan de pestbestrijding in Malang, waar hij niet lang na zijn vestiging in Soerakarta aan begon.

De ethische politiek

Tjipto ging de confrontatie aan met de traditionele Javaanse maatschappelijke ordening. Eén van de oorzaken hiervan lag, zoals hierboven valt te lezen, in het onderwijs dat hij genoten had. Dat Tjipto, en met hem vele anderen van zijn generatie, dit onderwijs genoot, was ten dele een uitvloeisel van de ethische politiek die door Nederland in Indië gevoerd werd. Tjipto's *coming of age* valt precies in de hoogtijdagen van de ethische politiek. Deze verzamelnaam voor verschillende ideeën bestond niet uit één coherent beleidsprogramma voor de kolonie. Het ethische gedachtegoed had echter onmiskenbaar invloed op individuele bestuursambtenaren in de kolonie. Het gouvernement in Batavia maakte een pragmatische indruk: de ene keer was een beleidsmaatregel sterk ethisch geïnspireerd, de andere keer regeerde vooral de angst voor onlusten.

De aanvang van de Ethische politiek wordt vaak gelegd bij twee gebeurtenissen rond de eeuwwisseling.⁵¹ De eerste was Wilhelmina's troonrede van 1900, waarin werd gesproken van een 'zedelijk roepingsbesef'. De toespraak richtte zich vooral op het christelijke deel van de inheemse bevolking van Nederlands-Indië. Belangrijker is daarom de tweede gebeurtenis: de publicatie van politicus, publicist en advocaat C.Th. van Deventer in *De Gids*, onder de titel 'Een Eereschuld.'⁵² Zijn beschouwing over de financiële band tussen Nederland en Nederlands-Indië stelde de onrechtvaardigheid hiervan aan de kaak. Een zo groot mogelijk batig slot was volgens Van Deventer gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw de drijfveer in het Nederlandse handelen met betrekking tot de kolonie. Vanaf 1867 had Nederland het batig slot echter kunnen missen, stelt hij, waardoor alle gelden die vanaf dat moment aan Indië werden onttrokken, onrechtmatig waren. De grootte van de 'eereschuld' die zo ontstaan was, werd

⁵¹ Marieke Bloembergen en Remco Raben, 'Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950', in: Bloembergen en Raben (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief: wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden 2009), 7-24, 8.

⁵² C. Th. van Deventer, 'Een Eereschuld.', *De Gids* 63 (1899) 205-257.

door hem op 187 miljoen gulden geschat, een astronomisch bedrag, en de terugbetaling ervan was een zaak van 'eer en eerlijkheid.' Maar Nederland had volgens Van Deventer een grotere plicht tegenover de kolonie dan slechts het voeren van een eerlijke financiële politiek. Als Nederland zijn plichten tegenover de bevolking zou vervullen, zou deze zich op het gebied van welvaart, moraliteit en intellect ontwikkelen. Er spreekt een duidelijk roepingsbesef uit deze woorden, het is daarmee tegelijkertijd een legitimatie voor de Nederlandse aanwezigheid. Via deze plichtsvolle politiek zou Nederland zich van een duurzame macht kunnen verzekeren, gestoeld op 'de achting, de liefde, de trouw der talrijke bevolking van Insulinde.'⁵³ Van Deventers woorden waren niet aan dovemansoren gericht, hij merkte zelf op hoe de stemming in de Tweede Kamer ten gunste van zijn standpunt omsloeg.⁵⁴

Voor de wortels van het met de Ethische politiek verbonden idee van een roepingsbesef moeten we nog iets verder terug gaan. In 1860 schreef Eduard Douwes Dekker onder de naam Multatuli het tot een klassieker verworden boek, dat als volledige titel had: *Max Havelaar, of de koffieveilingen der Nederlandse Handelmaatschappij*. Het boek, een aanklacht tegen de misstanden op Java, was onmiddellijk een succes. Zijn aanklacht tegen de situatie onder het cultuurstelsel raakte een zenuw in Nederland. De meeste Nederlandse bestuursambtenaren die in de periode na 1900 werkzaam waren in Nederlands-Indië hadden het gelezen. In de *Max Havelaar* trekt Multatuli van leer tegen het machtsmisbruik van de (inheemse) regent van Lebak en tegen het Nederlandse gezag dat hier zijn ogen voor sloot. Multatuli keerde zich tegen een schaduwzijde van het koloniale cultuurstelsel, maar niet tegen dat stelsel op zichzelf. Zijn hedendaagse status als held van het anti-kolonialisme is daarom op zijn minst twijfelachtig, heeft historicus Cees Fasseur hierover opgemerkt. Een van de oorzaken van het machtsmisbruik, zegt Fasseur, lag in de te lage vergoeding die de regent kreeg, waardoor hij op ongeoorloofde middelen was aangewezen. Lebak was een speciaal geval, want het cultuurstelsel was niet aanwezig in Lebak. Dat wil zeggen dat er geen koffie of suiker op last van het gouvernement werd verbouwd, en dat de regent hier niet –zoals gebruikelijk– een percentage van ontving. Had het cultuurstelsel wel bestaan in Lebak, dan had de regent inkomsten gehad, was hij niet tot machtsmisbruik gedreven, en was de *Max Havelaar* waarschijnlijk nooit geschreven. Als een rechtstreekse aanklacht tegen het cultuurstelsel is Multatuli's boek daarom niet te lezen.⁵⁵

Waar Multatuli zich tegen keerde, waren de Nederlandse bestuurders bij het gouvernement, die het met het machtsmisbruik gepaarde onrecht niet onder ogen wilde zien. Het ging hier dus om de uitwassen van het systeem, het koloniale systeem als geheel stond zelf

⁵³ Van Deventer, 'Een Eerenschuld.', 251.

⁵⁴ C. Th. van Deventer, 'Een Eerenschuld in het parlement.', *De Gids* 64 (1900) 399-418.

⁵⁵ Cees Fasseur, *De weg naar het paradijs, en andere Indische geschiedenissen* (Amsterdam 1995) 10-27.

niet ter discussie. Multatuli's boek vormde een grote inspiratiebron voor veel Leidse bestuursambtenaren die later naar Indië vertrokken: "Veel van deze Indologiestudenten vertrokken naar Indië met het vaste voornemen zich in hun loopbaan te doen leiden door het voorbeeld van die ideale en geïdealiseerde bestuursambtenaar die in Lebak voor de Javaanse bevolking was opgekomen."⁵⁶ De generatie bestuursambtenaren waar Fasseur op doelt, begon aan de ambtelijke loopbaan in Indië zo rond het begin van de twintigste eeuw. Zo was de ethische politiek op twee niveaus aanwezig in Nederlands-Indië. Het was er in de vorm van het beleid dat in Nederland gemaakt en aldaar uitgevoerd werd. Daarnaast was het er in de hoofden van de bestuursambtenaren, die vrijwel zonder uitzondering allemaal opgeleid werden in het 'Ethische' Leiden. Pas in 1925 kwam er concurrentie, toen de Indologische 'olie- en petroleumfaculteit' van de Universiteit Utrecht werd opgericht.⁵⁷

Er was niet één exclusieve invulling van het begrip 'ethisch'. Elsbeth Locher-Scholten onderscheidde in haar standaardwerk *Ethiek in fragmenten* vier betekenissen:

De eerste bevat een groot aantal aspecten van de koloniale bestuurszorg en is samen te vatten als bestuur van Indië voor Indië. Voogdij, associatie en ontvoogding typeren daarbij de verhouding kolonisator-gekoloniseerde. De tweede betekenis is veel beperkter van inhoud: een op de Indonesiër gericht welvaartsbeleid. In de vooroorlogse bronnen en literatuur is een derde betekenis te vinden, gelieerd aan het adjectief ethisch en ontstaan na de opkomst van het nationalisme, inhoudende: bewondering voor-, steun aan het nationalisme. Daarentegen wordt juist in de historiografie van de laatste tien jaar het verband tussen ethische politiek en de uitbreiding van het koloniaal gezag over de Buitengewesten na 1894 beklemtoond, hetgeen een vierde aspect naar boven haalt: het ethisch imperialisme. Als deze betekenissen kan men overigens als onderdeel dan dezelfde lading beschouwen.⁵⁸

De gebeurtenissen in deze tijd zijn daarom zeker niet eenduidig te verklaren door te verwijzen naar het ethische karakter van het Nederlandse bestuur. Met name het 'ethisch imperialisme' zorgt voor een ambivalent karakter van de ethische politiek als geheel. In het verlengde hiervan ligt ook de nadruk op het behoud van het Nederlandse gezag, de rust en orde, in *alle* gebieden. Dit was dus niet alleen bepalend voor de Buitengewesten, maar voor de hele kolonie inclusief het centrum Java.⁵⁹ Deze zienswijze heeft de afgelopen jaren alleen maar meer aanhang gekregen, concludeerden Bloembergen en Raben toen zij recentelijk de stand van zaken in dit onderzoeksveld beschouwden: "Inmiddels onderkennen historici in het buitenland dat dit

⁵⁶ Fasseur, *De weg*, 23.

⁵⁷ De Indologische faculteit van de Universiteit Utrecht (1925-1950) werd opgericht met steun van het bedrijfsleven, dat zakelijke belangen in Nederlands-Indië had en hun belangen door de ethici niet altijd goed verdedigd zag. De faculteit stond onder leiding van de conservatieve F.C. Gerretson. Vanwege de band met het bedrijfsleven kreeg zijn faculteit al snel de bijnaam 'olie- en petroleumfaculteit.' Zie hierover Cees Fasseur, *De indologen: ambtenaren voor de Oost, 1825-1950* (Amsterdam 1993) 413-416.

⁵⁸ Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten*, 182.

⁵⁹ *Ibid.*, 201.

koloniale beschavingsstreven een instrument en een middel tot legitimering was van de imperialistische machtsuitbreiding die in deze jaren mede gestalte kreeg.”⁶⁰

Dit hand in hand gaan van verheffende idealen en een onderwerpende praktijk zijn goed zichtbaar in de praktijk van de Nederlandse bestuursambtenaar. Uit de memoires van Daniel van der Meulen blijkt hoe hij zijn tijd op Samosir (midden Sumatra) in 1915 beleefde. Over het ‘gezag voeren’ over de bevolking aldaar schrijft hij:

Het was ook geen probleem voor me of ik er het recht wel toe had. Dat werd me voor mijn geweten telkens bevestigd, wanneer ik zag hoe welkom bij de massa dat gezag was en hoe nodig voor het welzijn der mensen. Zij die er stille tegenstanders van waren [...] verlangden óf terug naar de oude tijd [...] óf naar de nieuwe tijd waarin zij zonder Nederlandse bemoeienis hun volk zouden regeren. In principe gaf ik hun gelijk, maar de praktijk leerde vrijwel dagelijks dat ze nog leiding en oefening nodig hadden.⁶¹

In weerwil van zulke uitingen, zijn in het Nederlandse collectieve geheugen de beide zijden van de ethische medaille niet even goed vertegenwoordigd, en is de nadruk meer komen te liggen op de verheffende kant. Dit wordt zichtbaar in overzichtswerken over Nederlands-Indië. In H.W. van den Doels *Afscheid van Indië* valt bijvoorbeeld te lezen dat vanaf de jaren twintig “de liberale en ethische richting het op politiek vlak [had] moeten afleggen tegen het conservatisme van onder anderen [Hendrik] Colijn en [Simon] de Graaff. Het beleid van de opvolger van Van Limburg Stirum, de in 1921 aangetreden Dirk Fock, was dan ook heel wat conservatiever dan men in Indië lange tijd gewend was geweest.”⁶² Met het benoemen van een breuk in de jaren twintig tussen liberale en conservatieve politiek in Nederlands-Indië, laat Van den Doel zien dat het lastig is de conservatievere koers binnen de ethische politiek te leggen. Terwijl, wanneer alle facetten van de ethische politiek in ogenschouw worden genomen, de breuk van rond 1920 slechts een verschuiving van de ene component van het ethische denken naar de andere was. Dit blijft enigszins een semantische kwestie, er te veel nadruk op leggen zou geen recht doen aan de studies van zowel Locher-Scholten als Van den Doel. Hoe ‘ethisch’ ook gedefinieerd wordt, zeker is dat liberale en conservatieve ideeën voortdurend *beide* aanwezig zijn geweest in het Nederlands-Indië van de jaren tussen 1900 en 1920. Ook aan Nederlandse zijde was er zo sprake van een bescheiden ‘age in motion.’

⁶⁰ Bloembergen en Raben, ‘Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950’, 7.

⁶¹ D. van der Meulen, *Ik stond er bij. Het einde van ons koloniale rijk* (Baarn 1972) 65.

⁶² H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000) 34.

hoofdstuk 2

Aanloop naar een verbanning. De Indische Partij en het Comité Boemi Poetra, 1912-1913

Voor de verhouding tussen Tjipto Mangoenkoesoemo en het Nederlandse bestuur in Nederlands-Indië vormen de jaren 1912 en 1913 een cruciale fase. Begin 1912 was Tjipto in Nederlandse ogen nog iemand die zich kenmerkte door zijn bescheidenheid, milde toon en rechtlijnigheid. Iemand die bovendien voor zijn werk in de pestbestrijding met een koninklijke onderscheiding was beloond. Eind 1913 zat hij in ballingschap in Nederland, nadat hij zich had ingelaten met de Indische Partij van Ernest Douwes Dekker en hij zijn geestverwant Soewardi Soerjaningrat onvoorwaardelijk had gesteund na de publicatie van diens schotschrift 'Als ik eens Nederlander was...'. In Batavia vielen deze activiteiten niet in goede aarde. Zelfs de hem goed gezinde adviseur inlandse zaken, G.A.J. Hazeu, merkte op dat 'Tjipto ietwat uit zijn evenwicht was geraakt.'⁶³ Toch is Tjipto's intrede in de Indische Partij niet verwonderlijk, na de teleurstelling binnen de Boedi Oetomo was dit het soort beweging waar hij op zat te wachten. Hoewel Hazeu op het moment dat hij de opmerking maakte wat voorbarig was, ontwikkelde Tjipto zich weldegelijk. Meer dan bij aanvang raakte hij gedurende 1913 overtuigd van de strategie die Douwes Dekker koos: de provocatieve. De historici Takashi Shiraishi en Savitri Scherer hebben erover getwist of Tjipto in Nederlandse ogen nou bedreigend was of niet.⁶⁴ Door niet alleen naar Tjipto's ideeën te kijken, maar ook naar de middelen die hij inzette, is het verloop van de gebeurtenissen beter te begrijpen. Maar uiteraard spelen niet alleen de middelen een rol, ook Tjipto's ideeën zelf worden in dit cruciale jaar van alle kanten beïnvloed. In dit hoofdstuk volgt een beschrijving van de transformatie die Tjipto onderging. Zo wordt ook duidelijk waar hij zich bevond op de schaal evolutionair-revolutionair met betrekking tot de

⁶³ Van der Wal, *Opkomst*, 112.

⁶⁴ Takashi Shiraishi, *An Age in Motion: Popular Radicalism in Java, 1912-1926* (New York 1990) en Savitri Prastiti Scherer, *Harmony and Dissonance: early nationalist thought in Java* (ongepubliceerde masterthesis Cornell University, 1975).

staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië. En is de verandering in het oordeel over hem aan Nederlandse zijde toe te schrijven aan zijn ontwikkeling? En waar is die ontwikkeling op zijn beurt aan toe te schrijven? Aan zijn omgang met Douwes Dekker, of aan de contra-acties van de Indische regering, of aan iets anders?

Een principieel verschil

Op 25 oktober 1912 reisden Tjipto Mangoenkoesoemo en E.F.E. Douwes Dekker samen per trein naar Koetoardjo, ten westen van de Vorstenlanden op Midden-Java. De twee kenden elkaar nog van enkele jaren eerder, toen Douwes Dekker als journalist verslag deed van de openbare vergaderingen van de Boedi Oetomo, waar Tjipto kort in het bestuur zat. Douwes Dekker was bezig met een 'propagandatoer' door Java. Tjipto had hem begin september in Soerabaja horen spreken. Tijdens de treinreis was er uitgebreid de tijd van gedachten te wisselen en elkaar af te tasten. Het resultaat was dat Douwes Dekker Tjipto vroeg plaats te nemen in het bestuur van zijn nog op te richten Indische Partij (IP) en toe te treden tot de redactie van *De Expres*. Een vrijblijvende baan in de journalistiek zou dat niet zijn: een dergelijke associatie met Douwes Dekker betekende ook impliciet een onderschrijving van diens politieke programma. Een belangrijke vraag is daarom: wie was Douwes Dekker, en wat was het programma van zijn Indische Partij? En wat zou het voor Tjipto betekenen zich hierbij aan te sluiten?

Douwes Dekker was een provocateur. Om de oprichting van zijn partij aan te kondigen zond hij op 24 september 1912 vanuit Nederlands-Indië een telegram naar koningin Wilhelmina. Hij deelde zijn voornemen mee en verzocht de vorstin om steun. Als het verkrijgen van die steun ook het daadwerkelijke doel van het telegram was, was het niet succesvol. Maar het is aannemelijker dat Douwes Dekker zijn telegram zag als een statement, waarmee hij de daadwerkelijke oprichting van zijn partij aan de Nederlandse overheerser kenbaar maakte. Dat lukte: de minister van Koloniën, J.H. De Waal Malefijt (ARP), hekelde intern met name de 'onbeschaamde' toon van het telegram, waarin Douwes Dekker onder meer sprak van het 'egoïstisch moederlandsch standpunt' jegens de kolonie.⁶⁵ Het zou Douwes Dekkers naam bij de Nederlanders als 'brutale agitator' alleen maar versterken.

Deze 'agitator', Ernest François Eugene Douwes Dekker (geboren 8 oktober 1879 te Pasoeroean), was volgens de destijds gangbare Nederlandse classificatie een 'Indo-Europeaan', iemand van gemengde afkomst: hij had een Javaanse moeder en een Nederlandse vader. Hij was een achterneef van Multatuli, met wie hij ook vaak -in zijn nadeel- werd vergeleken. Net als bij

⁶⁵ Van der Wal, *Opkomst*, 99.

zijn beroemde oudoom kenmerkte zijn leven zich namelijk door een strijd tegen onrechtvaardigheid, maar daarnaast stond hij ook te boek als avonturier en provocateur. Hij vocht met de Boeren mee in de Tweede Zuid-Afrikaanse Vrijheidsoorlog (1899-1902) tegen de Britten, en bracht de laatste twee jaar van die oorlog door op Ceylon in Brits krijgsgevangenschap. Sinds 1903 verbleef hij weer in zijn geboorteland Nederlands-Indië. Vanaf dat moment begon hij zijn journalistieke activiteiten te ontplooiën. Hij was werkzaam voor onder meer het *Soerabaiasch Handelsblad* en het *Bataviaasch Nieuwsblad*, en schreef kritisch over onderwerpen als sociaal-economische ongelijkheid, misstanden in het onderwijs en discriminatie van het Indo-Europese bevolkingsdeel.⁶⁶ Begin 1912 begon Douwes Dekker zijn eigen krant, *De Expres*. Het was een spreekbuis voor zijn eigen ideeën en idealen, die na enkele zoekende jaren op dat moment een concretere vorm begonnen aan te nemen. De kern van zijn ideeën vormde het begrip 'Indiër', waaronder hij iedereen schaarde die zich thuis voelde in Nederlands-Indië en op basis van gelijkheid wilde deelnemen in de politieke gemeenschap. Hij probeerde zo de verschillende godsdiensten en sociale groepen te ontstijgen, en richtte zich op alle bevolkingsgroepen. Succesvol was zijn dagblad in deze beginperiode overigens niet.⁶⁷

Tjipto accepteerde de betrekking als redacteur bij *De Expres* in november 1912, maar wel met enige aarzeling, en niet direct tijdens de bewuste treinreis in oktober. In een groot artikel in het blad, dat bekend werd met de ondertitel 'Open brief aan mijne landgenoten', legde Tjipto uit wat zijn bezwaren waren en onder welke voorwaarden hij toe wilde treden tot de redactie. De lezer had recht op die informatie, vond hij. In het stuk zegt Tjipto de principes van de Indische Partij te steunen. Hij noemt met name de 'unificatie van onderwijs' en de 'volkomen wettelijke gelijkstelling van alle inwoners'. Bovendien blijkt uit zijn schrijven dat deze zaken geen abstracte doelen voor in een verre toekomst waren, maar dat ze met spoed verwezenlijkt moesten worden: de Indische Partij was het lichaam 'waarvan in de naaste toekomst ons volk wat heeft te verwachten'. De bezwaren van Tjipto hadden betrekking op de middelen waarmee de strijd gevoerd zou worden. 'De vraag is: wat staat ons in de weg, om tot deze gelijkheid te geraken?', schreef hij. En hij vervolgde: 'Bij beantwoording van deze vraag zullen wij [Tjipto en Douwes Dekker, MK] grootelijks van elkander in meening verschillen'.⁶⁸

Tjipto ging uitgebreid in op de beantwoording van de vraag 'wat staat ons in de weg'. Hij liet hier zien dat hij en Douwes Dekker fundamenteel verschilden: Tjipto stond voor een geheel andere levenshouding. Volgens Tjipto waren er twee vijanden: één van binnenuit en één van

⁶⁶ Zie voor een uitgebreide biografie: Paul W. van der Veur, *The lion and the gadfly. Dutch colonialism and the spirit of E.F.E. Douwes Dekker* (Leiden 2006).

⁶⁷ Ulbe Bosma en Remco Raben, *De oude Indische wereld, 1500-1920* (Amsterdam 2003) 311.

⁶⁸ Tjipto Mangoenkoesoemo, 'Een eerlijk woord van een eerlijk vriend', *De Expres*, 27 november 1912, 2-3.

buitenaf. De innerlijke uitdaging (de vijand van binnen) was volgens hem de 'bereidheid tot offeren' te tonen. Voor een individu mocht het zo lijken dat geven en offeren niet loont, maar volgens Tjipto berustte hierop 'het bestaan van de wereld.' Wat Tjipto hiermee precies bedoelde, maakte hij duidelijk door een verwijzing: het waren de eigenschappen die volgens hem 'de strijders van het Heilsleger in zoo hooge mate bezitten.' Het ging Tjipto, kortom, om het hebben van een onbaatzuchtige houding ten opzichte van de medemens.

Uit deze levenshouding volgde voor Tjipto de wijze waarop politiek bedreven moest worden: op een voorzichtige manier. Maar de achterban van de Indische Partij bestond uit verschillende bevolkingsgroepen. Voor het grootste deel waren het Indo-Europeanen, maar ook onder de inlandse bevolking was er aanhang. De verschillende groepen hadden verschillende belangen, maar wilde de IP slagen dan moesten ze op één lijn gebracht worden. Alleen dat feit al moest volgens Tjipto 'nopen tot voorzichtigheid.' Het was ook geen geringe doelstelling, in een samenleving waar de verschillende bevolkingsgroepen op ongeveer alle gebieden gescheiden waren. Dat samenbrengen van al die mensen met een verschillende achtergrond moest daarom in ieder geval niet gebeuren door de massa te bespelen. Tjipto pleitte er dan ook voor zo min mogelijk 'krachttermen' te gebruiken. Hiermee stelde hij zich lijnrecht tegenover Douwes Dekker. Het zou niet altijd te voorspellen zijn hoe de massa zou reageren op deze 'prikkeling der hartstochten', en bovendien zou het veelvuldig gebruik ervan leiden tot verstomping. Maar zijn bezwaar had niet alleen betrekking op de uitwerking van de harde toon die Douwes Dekker hanteerde, hij vond principieel dat 'krachttermen voor de geest' waren 'wat genotsmiddelen zijn voor de fysiek.'⁶⁹

Pas bij de identificatie van de 'vijand van buiten' vonden Tjipto en Douwes Dekker elkaar werkelijk, al wordt ook hier het verschil in stijl tussen hen direct zichtbaar. Douwes Dekker sprak regelmatig over 'Hollandse verdrukking en uitbuiting'⁷⁰, terwijl Tjipto schreef:

"Tot [de vijand] reken ik allen, die niet bereid zijn tot offering ten bate van den zwakkere. Je vindt hen in alle lagen, in alle standen, ook in de lagere en laagste. Hun moeten wij den oorlog verklaren. De schrijver bij de onderscheidene waardigheidsbekleeders, de leden van desabesturen, de indische of europeesche opzieners in de cultures, arabische of chineesche woekeraars, zij allen, wanneer zij zich verrijken ten koste van de onder hen gestelden, zij zijn onze doodsvijanden.'⁷¹

Hun uitspraken mogen zijn ingegeven door dezelfde verontwaardiging, maar waar Tjipto nuances aanbrengt bij het identificeren van 'de vijand', generaliseert Douwes Dekker juist. Toch zag Douwes Dekker dit verschil tussen hen beiden niet als een bezwaar, en hij nam Tjipto maar al te graag op in de redactie. Tjipto stelde zich vanaf half december 1912 beschikbaar. Hierop liet

⁶⁹ Tjipto, 'Een eerlijk woord van een eerlijk vriend', 2-3.

⁷⁰ Van der Wal, *Opkomst*, 107.

⁷¹ Tjipto, 'Een eerlijk woord van een eerlijk vriend', 2-3.

Douwes Dekker weten dat hij hem liever al eerder, in november, zag verschijnen te Bandoeng, waar de redactie gevestigd was. Het werd half december.

De 'boosaardige' invloed van Douwes Dekker

Vanaf 18 december schreef Tjipto daadwerkelijk voor *De Expres*. In zijn eerste artikel trok hij van leer tegen de weigering van het Binnenlands Bestuur (BB) om een stukje grond te pachten aan een zekere A.E. Donkers, volgens Tjipto een 'harde werker.' De argumentatie van het BB was dat dit stukje grond gereserveerd moest blijven om te dienen in het stelsel van de koffiecultuur, waar Tjipto tegenover stelde dat dit stelsel nog maar een jaar of tien te gaan had. De weigering was volgens hem dan ook onnodig 'bureaucratisme.'⁷² Het artikel paste bij Tjipto: hij zag dergelijke kleine misstanden als exemplarisch, en ging het niet uit de weg ze expliciet te benoemen. Hij beoordeelde het BB meer op de praktische gevolgen van het beleid, dan op wat het beleid op papier was. Het artikel paste ook bij *De Expres*. Alles wat het Nederlandse bestuur in een kwaad daglicht kon stellen, haalde het blad. De toon was niet gericht op het tot elkaar brengen van voor- en tegenstanders van het Nederlandse beleid. Zo verscheen er in elk nummer een kolom 'Aan de partijgenooten', waarin onder meer werd opgeroepen tot het boycotten van 'vijanden': de lijst bevatte bedrijven die gemeden dienden te worden en journalisten met wie niet gepraat moest worden. Onder die laatste groep viel bijvoorbeeld M. van Geuns van het *Soerabajasch Handelsblad*, een dagblad dat meer reactionair van toon was. Maar Van Geuns was ook een persoonlijke vijand van Douwes Dekker. Het was niet altijd duidelijk of *De Expres* fungeerde als spreekbuis voor de Indische Partij of voor Douwes Dekker.

Het lukte Tjipto ten dele zijn eigen toon en onafhankelijkheid te bewaren bij *De Expres*. Zo sprak adjunct-adviseur inlandse zaken D.A. Rinkes in een rapport over Douwes Dekker en zijn Indische Partij aan gouverneur-generaal Idenburg over het 'leugenachtige, geniepige Expres-genre', maar voegde zijn chef, de adviseur voor inlandse zaken G.A.J. Hazeu, daar aan toe dat Tjipto's artikelen zich onderscheidden 'door groote oprechtheid.'⁷³ Aan de andere kant verschenen in Tjipto's artikelen ook bewoordingen die evengoed van Douwes Dekker hadden kunnen zijn: "Zij, die meenen, dat de huidige regeering toch zoo haar best doet, kan gelijk hebben, maar men vergete niet, dat een drie eeuwen-lange verwaarlozing van onze

⁷² Tj. Mk., 'Het "helpen" van den klein-landbouwer', *De Expres*, 18 december 1912, 2.

⁷³ Van der Wal, *Opkomst*, 112 en 131.

volksbelangen zich niet laten redresseeren door wat ethischdoenerij”, schreef Tjipto bijvoorbeeld begin 1913.⁷⁴

Tjipto's aanvankelijke weigering toe te treden tot het bestuur van de Indische Partij hield geen stand. Op de officiële oprichtingsvergadering, een week na zijn aantreden op de redactie, werd Tjipto benoemd tot ondervoorzitter. Voor Douwes Dekker was dit een belangrijke overwinning: de partij had vooral aanhang onder Indo-Europeanen, terwijl ze gericht was op *alle* Indiërs. De benoeming van Tjipto in het bestuur droeg zo bij aan de geloofwaardigheid van de partij en hielp bij het verkrijgen van aanhang.⁷⁵ Zelfs D.A. Rinkes, de assistent van adviseur G.A.J. Hazeu, schreef in zijn rapport over de Indische Partij dat er een positieve invloed op het ledental van de partij zichtbaar was in de gebieden waar Tjipto bekend was.⁷⁶ Een voorbeeld is Malang op Oost-Java, waar Tjipto enkele jaren eerder had meegewerkt aan het bestrijden van de pest. Waarom Tjipto overstag ging, en toch toetrad tot het bestuur van de Indische Partij is niet bekend. Dat de persoonlijke invloed van Douwes Dekker hierbij van belang is geweest, lijkt voor de hand te liggen. Dat is in ieder geval wat er aan Nederlandse zijde gedacht werd. Hazeu sprak, doelende op de invloed van Douwes Dekker, over Tjipto als een 'ietwat uit zijn evenwicht geraakten Javaan'.⁷⁷ En historicus Takashi Shiraishi weet zelfs te vermelden dat Nederlandse ethici betreurden dat Tjipto op het verkeerde pad was geraakt door zijn 'boosaardige geest' ('wicked spirit') Douwes Dekker.⁷⁸

De Indische Partij

Tjipto geraakte in de invloedssfeer van Douwes Dekker, maar de voorstelling van zaken dat Tjipto beneveld werd door kwade krachten is te eenvoudig, zo niet onjuist. Het is de vraag op welke rijdende trein Tjipto dan wél sprong met zijn toetreding tot de Indische Partij. Om die vraag te beantwoorden moeten we kort teruggaan naar de jonge geschiedenis van de Indische Partij.

Hoewel de officiële oprichtingsvergadering van de Indische Partij plaatsvond op 25 december 1912, bestond de partij in feite al langer. *De Expres* was het partijorgaan van de Indische Partij *avant la lettre*, aangezien de hierin door Douwes Dekker uitgedragen ideeën ook

⁷⁴ Tj. Mk., 'De Javaansche Beweging in haar huidig Stadium. Revolutionaire tendenzen', *De Expres*, 28 januari 1913, 1.

⁷⁵ Paul W. van der Veur, *The lion and the gadfly. Dutch colonialism and the spirit of E.F.E. Douwes Dekker* (Leiden 2006) 196.

⁷⁶ Van der Wal, *Opkomst*, 112.

⁷⁷ *Ibid.*, 131.

⁷⁸ Shiraishi, *An Age in Motion*, 126.

de basis van de partij vormden. Daarnaast was Douwes Dekker gedurende heel het jaar 1912 bezig met het zoeken naar steun voor zijn idee van een natie van Indiërs. Hij vond die in *Insulinde* en de *Indische Bond*, twee marginale verenigingen die opkwamen voor de belangen van Indo-Europeanen. Hij deelde het streven van deze organisaties om de discriminatie van hun bevolkingsgroep in Nederlands-Indië op te heffen, maar vond het hinderlijk dat deze groepen, net als bijvoorbeeld belangengroepen van Javanen, alleen voor de eigen gemeenschap opkwamen. Hun doelen waren immers gelijk: het opheffen van de rechtsongelijkheid. De enige tegenstelling die er toe deed volgens Douwes Dekker, was die tussen overheersers en overheersten. Daarin zouden Javanen en Indo-Europeanen elkaar moeten kunnen vinden, tegen de Nederlanders.⁷⁹ Op de ruïnes van de Indische Bond en Insuline bouwde hij zijn nieuwe Indische Partij. Vanaf 1 oktober was er een voorlopig hoofdbestuur. De voorzitter werd Douwes Dekker, de overige posten werden door andere Indo-Europeanen bekleed.

Het inclusieve karakter van de partij was vanaf het begin een moeilijk punt. In de op meest algemene wijze verwoorde doelstellingen van de partij was er in Nederlands-Indië ruimte voor iedereen. In de voorlopige statuten, deels overgenomen van de vereniging *Insulinde*, stond bijvoorbeeld:

Het doel van de vereniging is het opkomen en behartigen van de sociale en economische belangen op elk gebied, met alle mogelijke middelen, van de bevolking van Nederlands-Indië in de breedste zin van het woord.⁸⁰

Doelstelling en realiteit stemden niet goed overeen. De Indische Partij trok vooral leden van Indo-Europese afkomst, al was de doelstelling van de partij zo gekozen dat ze ook Javanen en zelfs sympathiserende Nederlanders zou kunnen aantrekken. Nederlandse sympathie zou de partij echter nooit in ruime mate ontvangen. Het was ook de Nederlandse overheersing waar Douwes Dekker vaak tegen ageerde: het was de tegenstelling overheersers-overheersten waar hij vanaf wilde. Eerder had hij zich al laten ontvallen dat Indië niet noodzakelijkerwijs *Nederlands-Indië* hoefde te blijven.⁸¹ Of de Indische Partij haar inclusieve doelstelling waar zou kunnen maken, was in de beginmaanden daarom allerm minst zeker. De brede aanhang waar op werd gehoopt was er vooralsnog in ieder geval niet.

Eind 1912 begon de Indische Partij zich stormachtig te ontwikkelen. Om te beginnen was er begin september een publicatie in het blad van de Bond van Geneesheren. In het artikel namen enkele Nederlandse artsen stelling tegen het voornemen van het gouvernement om een tweede artsenschool op de rijken, die in Soerabaja zou moeten komen. In tegenstelling tot de school in Batavia (waar ook Tjipto gestudeerd had) zou deze school niet alleen open moeten staan voor inlanders, maar ook voor Indo-Europeanen, Nederlanders en Chinezen. De artsen

⁷⁹ Van der Veur, *The lion and the gadfly*, 170-171.

⁸⁰ Aangetroffen in: *Ibid.*, 183.

⁸¹ *Ibid.*, 171.

betoogden dat Nederlanders hun kinderen toch naar Europa zouden sturen voor onderwijs. Deze nieuwe school zou zo een broeinest voor slecht ontwikkelde inlandse artsen worden, die met abortussen hun geld zouden verdienen. Het artikel sloeg bij de inheemse bevolking en Indo-Europeanen in als een bom. In plaats van een met een ethisch sausje overgoten afkeur, werden ze nu geconfronteerd met een onverholven minachting.⁸²

Douwes Dekker was op dat moment zijn propagandatoer, waarop hij ook de bewuste treinreis met Tjipto maakte, aan het plannen. De ontstane commotie was voor hem reden zijn vertrek te vervroegen. Hij vertrok een week na de publicatie van het geruchtmakende artikel, op 15 september, en reisde tot december 1912 naar onder meer Djokjakarta, Soerabaja, Semarang, Cirebon en Batavia. In deze steden sprak hij vaak voor een enthousiast publiek, dat uit tientallen tot honderden toehoorders bestond. Deze rally's in Amerikaanse verkiezingsstijl waren een succes, er kwamen veel mensen op af en het leverde de Indische Partij veel nieuwe leden en geïnteresseerden op.⁸³ Daarnaast was er was een derde invloed die de opkomst van de Indische Partij versterkte: Douwes Dekker wist prominente inlanders aan zich te binden, waarvan Tjipto Mangoenkoesoemo er één was. Ook Raden Mas Soewardi Soerjaningrat raakte in deze tijd betrokken bij de beweging. Hij was al bestuurslid van de Sarekat Islam in Bandoeng, en begon nu als corrector bij *De Expres*. Later zou hij samen met Tjipto en Douwes Dekker verbannen worden.

De Indische Partij was geen lang leven beschoren. Op de officiële oprichtingsvergadering, waar Tjipto tot ondervoorzitter werd benoemd, werd ook gelijk de kiem gelegd voor het einde van de partij. In een broeierige atmosfeer besprak voorman Douwes Dekker de koers van de partij. De vraag was hoe de statuten door het gouvernement goedgekeurd zouden kunnen worden. Zo'n goedkeuring was beslist geen uitgemaakte zaak. Het beruchte Artikel 111 van het Regeerings Reglement (RR) verbood in die tijd elke vereniging of vergadering in Nederlands-Indië van staatkundige aard, en elke vereniging of vergadering die de openbare orde bedreigde. Het verbod was echter niet zo alles omvattend als de tekst deed vermoeden, en werd door verschillende gouverneurs-generaal uiteenlopend geïnterpreteerd. Een vereniging als de Sarekat Islam (SI) werd bijvoorbeeld toegestaan, hoewel deze zeer groot was. Doordat de SI zich exclusief op godsdienst richtte en geen staatsgevaarlijke of revolutionaire indruk maakte, werd ze toch toegestaan. Hoe Art. 111 precies geïnterpreteerd zou gaan worden in het geval van de Indische Partij was niet duidelijk. Daarnaast speelde ook nog mee dat het al een paar jaar in de lucht hing dat het artikel gewijzigd of zelfs geschrapt zou gaan worden.

⁸² Bosma en Raben, *De oude Indische wereld*, 312-313.

⁸³ Van der Veur, *The lion and the gadfly*, 193.

Er was geen twijfel over dat de Indische Partij zich als vereniging wél op staatkundig gebied zou gaan begeven. In Artikel 2 van de beoogde statuten viel te lezen:

Het doel der I.P. is het patriotisme aller Indiërs voor den bodem, welke hen voedt, wakker te roepen, ten einde hen te nopen tot samenwerking op den grondslag van staatkundige gelijkstelling, om dit indisch vaderland tot bloei te brengen en het voor een onafhankelijk volksbestaan voor te bereiden.⁸⁴

Op de oprichtingsvergadering lichtte Douwes Dekker deze passage desgevraagd verder toe. Hij stelde zich op het standpunt dat dit streven overeen kwam met het regeringsstandpunt. Het was namelijk de taak van Nederland:

...Indië intellectueel en moreel op te voeden tot 't peil, waarop het moederland zich bevindt. Staatkundig beteekent dat, dat de koloniale verhoudingen allengs zullen moeten verdwijnen om plaats te maken voor den onafhankelijken staatsvorm, langs den weg van zelfbestuur, parlementarisme, staatsvorm onder suzeriniteit. Wij nu "bereiden ons voor" om náást de regeering dienzelfden weg op te gaan.⁸⁵

Douwes Dekker was zich er van bewust dat het standpunt dat hij hier aan de Nederlandse regering toeschreef, op zijn hoogst een officieus standpunt was –het was *zijn* interpretatie van de geest van het Nederlandse beleid. Waar hij in ieder geval aan voorbij ging, was de janusverschijning van de ethische politiek. Weliswaar moest Nederlands-Indië ontwikkeld worden tot het peil van het moederland, dat moest toch ook gebeuren onder Nederlandse supervisie. In zekere zin hield Douwes Dekker er wel rekening mee geconfronteerd te worden met die keerzijde van de ethische medaille: mocht de Indische Partij niet toegestaan worden, dan zou volgens hem duidelijk worden dat 'het der nederlandsche regeering geen heilige ernst is met haar koloniale taak.'

De Indische Partij kreeg geen groen licht: gouverneur-generaal Idenburg keurde de statuten niet goed. Zijn motivatie was tweeledig. Om te beginnen was er het strikt legalistische argument dat verenigingen van staatkundige aard niet toegestaan waren. Daarnaast werd de Indische Partij ook gezien als een bedreiging van de openbare orde –iets dat op zichzelf ook al genoeg was voor een verbod. Dat motivering waarom de IP een bedreiging voor de openbare orde vormde is merkwaardig. Een opheffing van het verbod op staatkundige verenigingen hing in de lucht. In hun advies aan Idenburg bracht de Raad van Nederlands-Indië dit expliciet aan de orde. Zelfs als dit verbod in de nabije toekomst opgeheven zou worden, vond de Raad, dan zou de Indische Partij de openbare orde bedreigen *omdat* zij Indië wilde voorbereiden op een onafhankelijk volksbestaan. En Idenburg zelf schreef dat het doorknippen van de band met Nederland nooit als wettig doel erkend zou kunnen worden. Aanpassing van de statuten zou niet

⁸⁴ 'Van onze Indrukwekkende Constitutie-Vergadering', *De Expres*, 27 december 1912, 1-3.

⁸⁵ *Ibid.*

meer helpen, vond de gouverneur-generaal bovendien, want het zou niks veranderen aan de 'geest van de partij.'⁸⁶

Hieruit valt impliciet op te maken dat zelfs wanneer verenigingen van staatkundige aard zouden worden toegestaan in Nederlands-Indië, dit niet zou gelden voor staatkundige verenigingen die zich richtten op onafhankelijkheid van Indië. Ondanks de ogenschijnlijk plausibele redenering van Douwes Dekker dat de Indische Partij en de Indische regering hetzelfde doel nastreefden, was er op dat moment ook in de nabije toekomst geen plaats geweest voor de Indische Partij in Nederlands-Indië. Het uiterste einddoel van beide partijen mag dan niet principieel verschild hebben⁸⁷, het verschillende inzicht over de weg daar naartoe was ruim voldoende om nooit tot elkaar te kunnen komen. Binnen het Nederlandse bestuur waren er wel krachtige geluiden, met name van Hazeu, die praktisch opriepen tot dezelfde rechtsgelijkheid van de inlandse bevolking, als waar de Indische Partij toe opriep, maar zulke stemmen vonden geen gehoor. Zelfs gouverneur-generaal Idenburg stond niet onverschillig tegenover de het ontwakende politieke besef van de inheemse bevolking. Het verschil tussen Idenburg en Douwes Dekker op dit punt kwam er in wezen op neer dat het moment van een meer autonome staatsvorm voor de eerste voorbij een zichtbare horizon lag, terwijl het voor de laatste -hoe ver ook- binnen zijn gezichtsveld lag.

'Iets over den Javaan' en andere stukken

Waar bevond Tjipto zich tussen deze twee uitersten? Met het aannemen van de betrekkingen bij *De Express* en de Indische Partij schaarde hij zich in het kamp van Douwes Dekker, maar het is eveneens bekend dat hij op vriendschappelijke voet stond met Nederlandse ambtenaren.⁸⁸ De positie die Tjipto innam is te zien in de artikelen die hij in de eerste maanden na het begin van zijn werkzaamheden op de redactie van *De Express* schreef. De gewone kopij, zoals korte nieuwsberichten, partijberichten en ingezonden brieven, stonden in de krant op het tweede plan. De meeste aandacht ging naar grote opiniërende artikelen, die prominent op de voorpagina verschenen. De drie redacteuren hadden hierbij ieder hun eigen aandachtsgebied. H.C. Kakebeeke richtte zich vooral op buitenlandse politiek en het internationaal socialisme en Douwes Dekker was met name bezig met de koers van de Indische Partij. Tjipto schreef een reeks diverse artikelen, waarin hij zijn visie op de staat van de nationalistische beweging en de

⁸⁶ Van der Wal, *Opkomst*, 139 en 142-143.

⁸⁷ Vgl.: Van der Veur, *The lion and the gadfly*, 235.

⁸⁸ Waarschijnlijk met G.A.J. Hazeu, de adviseur voor inlandse zaken. Zie: Shiraishi, *An Age in Motion*, 121-122.

toekomst van Indië ontvouwde. Vijf terugkerende thema's en te nemen maatregelen springen eruit:

Ten eerste was er Tjipto's roep om een nieuw zelfbewustzijn voor het Javaanse volk, dat pal voor zijn eigen rechten moest gaan staan. Het ging hem hier om een einde aan raciale ongelijkheid in openbare gelegenheden, zoals trein en bioscoop, maar ook om het creëren van eigen economische kansen door middel van handelsverenigingen. "De tijd [is] daar dat wij ons wat meer ons zelf voelen. De tijd dringt, wij *moeten!*"⁸⁹, schreef Tjipto. De inspiratie voor dit rechtvaardigheidsbesef vond Tjipto in de oude Javaanse geschiedenis. Prins Dipanegara, leider van de opstand uit 1825 waar Tjipto's betovergrootvader in meestreed, streed in Tjipto's ogen voor dezelfde rechtvaardigheid.⁹⁰ En Java kende haar bloeitijd voor de komst van de VOC, onder de koninkrijken van Mataram en Majapahit. Hier ligt ook direct het tweede thema, dat sterk met het eerste samenhangt: het moreel verval van de Javaanse cultuur sinds die tijd. Cultureel en moreel of zedelijk verval gingen volgens Tjipto hand in hand. De oorzaak voor dit verval zag hij in het ontbreken van zelfbestuur gedurende de lange periode van ruim driehonderd jaar. Hierdoor misten de Javanen verantwoordelijkheidsbesef. Dat kon alleen opnieuw gekweekt worden door juist bestuursposities waarin dat besef nodig was, open te stellen voor Javanen.⁹¹ En om moreel besef en rechtsgevoel te ontwikkelen moesten scholen, die volgens Tjipto op zichzelf een soort staatsverband 'in het klein' vormden, democratisch door leerlingen bestuurd worden.⁹²

Het derde thema is het aankaarten van onjuiste voorstellingen van het Javaanse volk aan Nederlandse zijde, iets wat we tegenwoordig 'oriëntalisme' zouden noemen.⁹³ Tjipto verweet de toneelschrijver Victor Ido⁹⁴ bijvoorbeeld zo'n verkeerde voorstelling te geven. Een belangrijk kritiekpunt van Tjipto op diens bekende toneelstuk *Karina Adinda* ('een Oost-Indisch Zedenspel in drie bedrijven') had betrekking op de manier waarop de toneelschrijver de botsing tussen Oost en West schetste:

Als er een fout is in de [...] schilderijen van den heer Victor Ido, dan is het deze, dat hij de erfenis van het Oosten uit niets anders laat bestaan dan het geloof aan dromen en geesten, den zin voor geheimzinnigheid en stille kracht. Neen, voorwaar, bij betere observatie zal hij nog wat meer ontdekken.⁹⁵

⁸⁹ Tj. Mk., 'Hoe te beginnen? Wij moeten aan het werk', *De Expres*, 31 december 1912.

⁹⁰ Takashi Shiraishi, 'The disputes between Tjipto Mangoenkoesoemo and Soetatmo Soeriokoesoemo: Statira vs. Pandita', in: *Indonesia* vol. 32 (1981) 93-108, 105.

⁹¹ 'Verslag van het Eerste Indiërs-Congres, gehouden te Semarang. Derde zitting, 23 maart 1913', *De Expres*, 27 maart 1913.

⁹² Tj. Mk., 'Moraal in de school. Rekenmachines noch godsdienst-fanatici', *De Expres*, 23 januari 1913.

⁹³ Edward Saïd, *Orientalism* (Londen 1978).

⁹⁴ Pseudoniem van Hans van de Wall.

⁹⁵ Tj. Mk., 'Kritiek op een Indisch Toneelstuk. Indische toestanden?', *De Expres*, 26 april 1913.

Niet alleen was er geen oog voor de geestelijke erfenis van 'het Oosten', ook het geestesleven van de Javaan in 1913 werd volgens Tjipto over het hoofd gezien. Zo vertelt Tjipto in 'iets over den Javaan', een serie artikelen die in januari 1913 in *De Expres* verscheen, het verhaal van een willekeurige bewoner van een desa ('dorp'), Pak Djan. Het is een aanklacht tegen het onrecht dat de gemiddelde Javaan ten deel valt. De Javaan, schrijft Tjipto, wordt al driehonderd jaar het recht op een zieleven onthouden:

Laat mij nog ééns herhalen: "voldoende voer en warme stalling"... wat heeft de inlander nog meer nodig? –"Voldoende voer en warme stalling", die zijn ook nodig voor het "vee". Maar heeft de Javaan dan iets meer nodig als het vee? Gezien zijn tevredenheid, zijn berustenden aard, is het verantwoord hem meerdere behoeften te leeren kennen. Is het dan bijna geen misdaad, hem te willen storen in zijn wijsgerige rust, hem te betrekken in het geroezemoes van de wereld? ...

Hoe vaak heb ik deze en soortgelijke beschouwingen gehoord, van welwillenden, die meenen, dat zij den Javaan begrijpen en hem gaarne mogen lijden.

Deze welwillenden vergeten twee groote dingen: dat "voldoende voer" langzamerhand onvoldoende begint te worden, en dat die "warme stal" lekkages in het dak heeft..

Bovendien, de Javaan is een *mensch*, en op grond van dat "mensch-zijn" heeft hij toch nog iets meer als het vee, het rund, hij heeft n.l. –o, wat een weelde- nog zoo iets als een zieleven, een geestelijk beginsel, dat de aanhanger van "voer en stal" zo graag negeert.⁹⁶

Om de situatie te verbeteren wilde Tjipto voor 'inlanders' een gelijke positie in de maatschappij, dit is het vierde thema. Het belangrijkste aspect was voor Tjipto het scholensysteem, net als in de begintijd van Boedi Oetomo zag hij dit als de kiem van alle andere mogelijke verbeteringen. In replek op de conservatief jonkheer dr. C.G.S. Sandberg, die zich afvroeg of de bevolking van Nederlands-Indië wel geschikt is voor zelfbestuur, schreef Tjipto: "Geef ons scholen, dan zullen wij ons wel geschikt maken!"⁹⁷. Het paste in de roep om gelijke rechten, die Tjipto meerdere malen liet horen. Hij pleitte voor politieke gelijkstelling van 'zijn volk', dat politieke rechten zou moeten verwerven. Hoewel er binnen de Indische Partij van 'Indiërs' gesproken werd als inwoners van een nieuwe natie, waar in principe plaats was voor alle bevolkingsgroepen, deed Tjipto dit zelden. Een enkele keer sprak hij vagelijk over 'ons volk', maar meestal had hij het expliciet over 'Javanen' en het 'Javaanse volk.'

Ten vijfde is er Tjipto's gevoel voor urgentie. Uit vrijwel al zijn stukken blijkt zijn ongeduld met de traagheid van het doorvoeren van hervormingen vanuit het Binnenlands Bestuur. Het volk werd er al driehonderd jaar onder gehouden, de sociale omstandigheden waren onveranderd slecht en het was nu de tijd voor serieuze stappen naar zelfbestuur, zo was de teneur. Een ethische agenda was volgens Tjipto niet meer dan een "dwingend gebod van de tijdsomstandigheden."⁹⁸ De meeste misstanden die Tjipto aankaartte, behoeften onmiddellijk

⁹⁶ Tj. Mk., 'iets over den Javaan. "Goed voer en een warme stal." Het leven van den Desaman'. *De Expres*, 3 januari 1913. Vervolgdelens verschenen op 7 en 10 januari.

⁹⁷ Cursivering in het origineel. Tj. Mk., 'Imperialistisch kapitalisme. Reïncarnatie van den geest der V.O.I.C. Jhr. dr. C.G.S. Sandberg's "Op de gevaarlijke helling"', *De Expres*, 19 december 1912.

⁹⁸ Tj. Mk., 'Imperialistisch kapitalisme'.

verbetering. De maatregelen die Tjipto opperde, waren van het type waarvan invoering binnen (zeer) korte termijn mogelijk en voorstelbaar was.

Enkele opmerkingen over de standpunten die Tjipto uitdroeg moeten hier nog gemaakt worden. Om te beginnen verdeelde hij zijn aandacht niet gelijkmatig. Als het ging tussen verleden, heden en toekomst, tussen de glorie uit het verleden, de misstanden van het heden en een visionaire kijk op de toekomst, dan schreef Tjipto in veruit de meest van zijn stukken over de misstanden die hem dagelijks in het oog sprongen. Hierdoor kregen zijn stukken het karakter van een aanklacht. Het is ook niet toevallig dat hij 'iets over den Javaan' begon met een citaat van Multatuli. Daartegenover vermeed hij het spreken over politieke doelen op lange termijn. Het programma van de Indische Partij stelde een tot op gelijkwaardige voet met het moederland ontwikkeld Indië als doel, waarin alle inwoners dezelfde burgerrechten zouden bezitten. Die situatie impliceerde een zekere autonomie of zelfs onafhankelijkheid ten opzichte van Nederland, maar Tjipto bracht dit nooit expliciet ter sprake. Een bewuste strategie of niet, het moet zeker hebben uitgemaakt voor de manier waarop er door Nederlandse ogen naar hem werd gekeken.

Ten tweede is er de verhouding tot de sociaal-democratie. Tjipto verwees vaak naar het kapitalisme, dat hij verantwoordelijk hield voor 'een fout in de verdeling van het gezamenlijk bezit.'⁹⁹ Hij doelde hierbij expliciet op de ongelijkheid tussen bevolkingsgroepen, en niet tussen standen. Het politieke programma dat Tjipto aanhing is niet makkelijk rechtstreeks te vergelijken met dat van de SDAP in Nederland. Feit is dat er grote overeenkomsten waren, aangezien zowel de IP als de SDAP strenden voor de emancipatie van respectievelijk etnische en sociaal-economische bevolkingsgroepen. Daar komt bij dat de sociaal-democratie veruit het gunstigst tegenover het streven van de IP stond, waardoor er sprake was van een soort natuurlijk bondgenootschap. Toch hield Tjipto het erop dat de Indische Partij slechts 'socialistische tendenzen' vertoonde –uiteindelijk werd er in Nederlands-Indië voor een andere zaak gestreden dan in Nederland.¹⁰⁰

Een derde punt is Tjipto's houding ten opzichte van Nederland en de Nederlanders. Tjipto zou enkele jaren later (in 1916) in privécorrespondentie uitleggen dat zijn misnoegen gericht was tegen *de macht*, en niet tegen *de Nederlanders*.¹⁰¹ Het was alleen zo dat de macht in de koloniale samenleving nou eenmaal lag bij de Nederlanders. En het moest wel vijandig van toon zijn, zei Tjipto, want alleen dán hielp het om machtsmisbruik te voorkomen. In *De Expres* werd eind 1912 door een lezer dezelfde vraag gesteld: waarom moest de toon eigenlijk zo vijandig zijn? Ook deze lezer kreeg te horen dat dat noodzakelijk was.

⁹⁹ Tj. Mk., 'iets over den Javaan'.

¹⁰⁰ Tjipto aan het hoofdbestuur van de SDAP, 17 maart 1913; IISG, Archief SDAP, 1717.

¹⁰¹ Shiraishi, *An Age in Motion*, 121-122.

Het Comité Boemi Poetra

De Indische Partij werd in maart 1913 definitief verboden. De partij verdween echter niet zomaar van het toneel. Het eerste 'Indiërs Congres', dat de eerste grootschalige bijeenkomst moest zijn van de toekomstige nieuwe Indische natie, stond gepland voor eind maart en ging gewoon door. Het werd georganiseerd onder de vlag van de vereniging Insulinde, één van de verenigingen waarop de Indische Partij was gebaseerd. In doel en statuten verschilden de Indische Partij en Insulinde niet veel, maar de laatste was oorspronkelijk slechts gericht op de groep van de Indo-Europeanen. Nu probeerde de leiding van de Indische Partij de vereniging, inclusief leden, over te hevelen naar Insulinde. *De Expres* bleef intussen fungeren als spreekbuis van de officieel niet meer bestaande Indische Partij.

In Batavia bleven de activiteiten van *De Expres* niet onopgemerkt. Gouverneur-generaal Idenburg vond het 'bezwaarlijk' de situatie zo te laten, aangezien hij de Indische Partij verboden had. De benodigde juridische middelen om in te grijpen waren echter niet voorhanden, waardoor een snel ingrijpen niet mogelijk was.¹⁰² De noodzaak tot verder ingrijpen verdween ook in Nederlandse ogen. De overgang van de IP naar Insulinde verliep namelijk niet succesvol en de rol van Douwes Dekker was op andere wijze aan banden gelegd. Hij werd veroordeeld voor een 'persdelict', naar aanleiding van een artikel dat hij een jaar eerder had gepubliceerd. Om zijn korte gevangenisstraf te ontlopen ging Douwes Dekker vanaf 19 april op studiereis naar de Filippijnen en later naar Nederland. Intussen kon *De Expres* zo relatief ongestoord blijven verschijnen. De redacteurs van het blad die achterbleven waren H.C. Kakebeeke en Tjipto Mangoenkoesoemo, waarbij de eerste als plaatsvervangend hoofdredacteur optrad. De Indische Partij was weliswaar van de baan, maar Tjipto bleef betrekkelijk onveranderlijk doorschrijven. Veel van zijn artikelen gingen nog steeds over het economische stelsel en de sociale misstanden die hier volgens hem uit voortvloeiden.¹⁰³

Enkele maanden later kwam *De Expres* weer in de volle aandacht. In het blad werd de oprichting aangekondigd van het Comité Boemi Poetra ('Comité van Landszonen'), dat voluit officieel het 'Inlandsch Comité ter Herdenking van Nederlands Honderdjarige Vrijheid' heette. De belangrijkste leden van het comité waren Tjipto Mangoenkoesoemo, Soewardi Soerjaningrat (voorzitter van de afdeling Bandoeng van de Sarekat Islam en corrector van *De Expres*) en Abdul Moeis, redacteur van het blad *Hindia Sarekat*. De officiële doelstelling van het Comité was om op de dag waarop Nederland haar honderdjarige onafhankelijkheid zou gaan vieren, een telegram aan koningin Wilhelmina te richten waarin gelukswensen werden uitgesproken, maar waarin

¹⁰² Van der Wal, *Opkomst*, 168-169.

¹⁰³ Zie bijv.: Tj. Mk., 'De suikercultuur. Haar verhouding tot den kleine man. Te hoge belasting', *De Expres*, 11 april 1913.

ook werd gepleit voor de opheffing van het verbod op verenigingen en vergaderingen van staatkundige aard (artikel 111 uit het Regeeringsreglement). Het comité was voor Tjipto en de zijnen zo een mogelijkheid te demonstreren tegen de toenmalige staatkundige verhoudingen. De enige verandering die op komst was, was de instelling van een nieuw vertegenwoordigend lichaam in het bestuur van de kolonie, de Koloniale Raad, maar de ontwerpen voor deze Raad konden Tjipto niet bekoren.¹⁰⁴ De stijl van het Comité lijkt direct afgekeken van hun leidsman in afwezigheid, E.F.E. Douwes Dekker: in telegrammen met een zeer beleefde toon werden evenzeer verregaande politieke voorstellen gedaan. In Batavia of Den Haag werd dit vaak als een provocatie ervaren, en konden de telegrammen slechts als een lachende boer met kiespijn in ontvangst genomen worden. Het gouvernement volgde de activiteiten van het Comité Boemi Poetra dan ook met achterdocht.

Die achterdocht is vanuit Nederlands perspectief goed te begrijpen. De officiële en daadwerkelijke doelstelling van het comité liepen namelijk niet in dezelfde pas. Dat de doelgroep niet het Nederlandse koningshuis, maar de inheemse bevolking van Indië was, bleek toen het comité zijn eerste 'vlugschrift' publiceerde. Het heette 'Als ik eens Nederlander was...' en was geschreven door Soewardi Soerjaningrat. Een belangrijk detail is dat het de bedoeling was het vlugschrift zowel in het Nederlands als in het Maleis te verspreiden. Het bereik was zo veel groter, want ook het leeuwendeel van de bevolking dat geen Nederlands kon lezen, zou zo kennis nemen van de inhoud. Met de brede verspreiding van 'Als ik eens Nederlander was...' wilde het comité 'met kracht aan de bewustwording van dit volk arbeiden.' Dat was, schreef Tjipto later, namelijk een eerste vereiste om 'de emancipatie te doen gaan langs de banen van geleidelijkheid.'¹⁰⁵ Zo ver zou het niet komen: een groot deel van de pamfletten werden door het Nederlandse gezag in beslag genomen.

Adjunct-adviseur voor inlandse zaken dr. D.A. Rinkes beweerde nog, wellicht bezwerend, dat Soewardi's pamflet niet de minste indruk maakte op de 'Inlandsche wereld.'¹⁰⁶ We kunnen wel aannemen dat het pamflet vooral op de Nederlanders indruk maakte. Soewardi stelde zich in de tekst voor dat hij een Nederlander was, en schreef dat hij in dat geval één ding zeker niet zou doen: het betrekken van de inlandse bevolking bij het vieren van Nederlands honderdjarige onafhankelijkheid, zoals dat in werkelijkheid wel gebeurde. "Wij jubelen thans omdat we honderd jaren geleden verlost werden van een vreemde heerschappij, en dit alles zal nu plaats hebben ten aanschouwe van hen, die nu nog steeds onder onze heerschappij staan," schreef Soewardi. "Als ik Nederlander was, zou ik dan ook geen onafhankelijkheidsfeest vieren in een

¹⁰⁴ 'Douwes Dekker', *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 22 oktober 1913.

¹⁰⁵ E.F.E. Douwes Dekker, Tjipto Mangoenkoesoemo en Soewardi Soerjaningrat, *Onze verbanning* (Schiedam 1913) 6.

¹⁰⁶ Van der Wal, *Opkomst*, 307.

land, waar wij het volk zijn onafhankelijkheid onthouden.” Steen des aanstoots was voor Soewardi dat de inlandse bevolking niet alleen werd geacht mee te vieren, maar ook mee te betalen aan de festiviteiten. En gezien de verhoudingen in Nederlands-Indië, kon er onmogelijk vanuit worden gegaan dat die bijdrage vrijwillig was, schreef hij.¹⁰⁷ Met de vorm die Soewardi voor zijn stuk koos –namelijk geschreven door hem als ingebeelde Nederlander– dwong hij zijn lezers mee te gaan in deze fantasie. Het legde de ongelijke verhoudingen in Nederlands-Indië genadeloos bloot, heeft historicus Benedict Anderson hierover geschreven. Niet alleen moest de (Nederlandse) lezer meegaan in de voorstelling dat een inlander een Nederlander kon zijn, de transformatie werkte ook omgekeerd: de Nederlander vond zich zo gedwongen tijdens het lezen zich in te beelden een inlander te zijn.¹⁰⁸

Door het Nederlandse bestuur werden deze tekenen van het Indische nationalisme, zoals Soewardi's pamflet, als bedreigend ervaren. Naar aanleiding van de inhoud van het pamflet en enkele hierop volgende publicaties in *De Expres* kreeg gouverneur-generaal Idenburg van zijn procureur-generaal Cordes te horen dat het hier ging om iets ernstigers dan een overtreding van het drukpersreglement: “Men heeft hier te maken met een vooruit beraamd plan om agitatie te verwekken, hier is opzet aanwezig om, ondanks de vermaningen van den Officier van Justitie, met die agitatie voort te gaan.” Alle uitingen, van de oprichting van de Indische Partij tot het publiceren van Soewardi's schotschrift, werden door Idenburg gezien als onderdeel van ditzelfde plan, waarbij de activiteiten van het Comité Boemi Poetra de laatste druppel vormden.¹⁰⁹ Op 20 juli 1913 begon het onderzoek van de Officier van Justitie in Bandoeng, mr. Monsanto. In de ondervragingen werd pijnlijk duidelijk hoe verschillend dezelfde gebeurtenissen door beide partijen werden ervaren. Monsanto probeerde te achterhalen of het de bedoeling was geweest met ‘Als ik eens Nederlander was...’ de verschillende bevolkingsgroepen tegen elkaar op te zetten en maande Soewardi voortaan niet zulke ‘opruierende lectuur’ te schrijven. Hierop antwoordde Soewardi dat hij onmogelijk kon uitmaken wanneer hij opruide en wanneer niet, aangezien hij die bedoeling nooit gehad had. Bij Tjipto's ondervraging kwam eenzelfde verschil aan het licht. Hij kreeg te horen dat hij voor het aanklaarten van misstanden bij de procureur moest zijn, in plaats van te agiteren, waarop hij uitlegde dat het hem niet ging om ‘uitingen van het vermolmde stelsel, maar om het stelsel, het regime zelf.’¹¹⁰

¹⁰⁷ Tjipto e.a., *Onze verbanning*, 6. Voor de tekst van ‘Als ik eens Nederlander was...’, zie eveneens *Onze verbanning*, of: Soewardi Soerjaningrat, ‘Als ik eens Nederlander was, ...’, *De Expres*, 23 juli 1913.

¹⁰⁸ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen/New York 1983) 117-119.

¹⁰⁹ Van der Wal, *Opkomst*, 307.

¹¹⁰ Tjipto e.a., *Onze verbanning*, 6-8.

De verhoren konden niet op begrip van het Comité rekenen, en met vervolgartikelen werd de ingeslagen weg verder gevolgd. Met name 'Kracht en Vrees', een artikel van Tjipto's hand dat op 26 juli verscheen¹¹¹, leidde tot lichte paniek bij het bestuur in Bandoeng. Het was ironischer en vastberadender dat Tjipto ooit had geschreven. Zonder medeweten van justitie werden Tjipto, Soewardi, Abdul Moeis en A.H. Wignjadisartra, de op dat moment overgebleven bestuursleden van het Comité Boemi Poetra, met veel machtsvertoon gearresteerd op last van de resident van Bandoeng. Naast de publicaties vermoedde Tjipto dat ook een telegram van hem aan zijn vader hiertoe had bijgedragen. Hij schreef: "Mijn levenstaak begint pas, vaarwel."¹¹² Aan deze dramatische tekst moet echter worden toegevoegd dat Tjipto al langer met zijn vader in onmin leefde vanwege zijn politieke en journalistieke carrière. Op het moment van de gevangenneming van het Comité zat Douwes Dekker al in de gevangenis: hij was teruggekeerd van zijn reis naar de Filippijnen en zat de veertien dagen uit die hij had gekregen naar aanleiding van het persdelict. Binnen vierentwintig uur werden Wignjadisastra en Abdoel Moeis al weer vrijgelaten. Het drietal Tjipto, Soewardi en Douwes Dekker werd vervolgens niet vervolgd op basis van de strafwet: een strafproces zou onnodig vertragend werken alvorens het Comité effectief ingedamd kon worden. Daarnaast leek het Idenburg niet handig dat de veroordeling op basis van het beruchte artikel 111 van het RR (het verbod op verenigingen en vergaderingen van staatkundige aard) gebaseerd zou zijn, aangezien het schrappen van dit artikel al in voorbereiding was. In plaats daarvan maakte Idenburg gebruik van zijn 'exorbitante rechten' als gouverneur-generaal, die bedoeld waren voor de onmiddellijke handhaving van 'rust en orde.' Op basis van deze rechten, die omschreven stonden in artikel 45 tot en met 48 van het RR, kon hij mensen de toegang tot Nederland-Indië ontzeggen of een bepaalde interneringsplaats aanwijzen. Op 18 augustus besloot Idenburg Tjipto, Soewardi en Douwes Dekker te verbannen naar respectievelijk de eilanden Banda en Banka en de plaats Koepang op Timor.¹¹³

De gevangenschap in Bandoeng viel Tjipto zwaar. Hij wilde geloven in de redelijkheid van het Nederlandse gezag, maar in deze situatie was slechts teleurstelling in de Nederlanders mogelijk. "In mijn binnenste voed ik mijn protest tegen het verbod iets ten nadeele van onze meester te zeggen. Het zwijgen opleggen aan iemand die wat te zeggen heeft, pleit nimmer voor een gevoelde sterkte", schreef Tjipto tijdens zijn gevangenschap.¹¹⁴ En dat hij iets te zeggen had, dat wist hij, want het 'vrije woord' was immers iets dat in Europa ook bepleit werd. In de meeste opzichten spiegelde Tjipto zich zo aan het model voor de natie dat hem aangereikt werd in het voorbeeld van Nederland: zoals Nederland onafhankelijk was, zo zou Indië dat in de toekomst

¹¹¹ Tj. Mk., 'Kracht of vrees?', *De Express*, 26 juli 1913.

¹¹² Tjipto e.a., *Onze verbanning*, 12.

¹¹³ Van der Wal, *Opkomst*, 318.

¹¹⁴ Tj. Mk., 'Mijmeringen uit mijn gevangenschap', *De Express*, 18 september 1913.

zijn, zoals Nederland persvrijheid kende, zo zou Indië dat in de toekomst kennen. Nederland was een modern land, Indië moest dat eveneens worden.¹¹⁵ Maar in de gevangenis werd Tjipto slechts geconfronteerd met de ongelijke behandeling tussen hem en Soewardi, als inlanders, en Douwes Dekker, als Indo-Europeaan. Waar de laatste een raadsman kreeg toegewezen, gold dat niet voor Tjipto. “U bent hier zonder rechtskundige hulp gekomen, dus zult u er zonder rechtskundige hulp wel uitraken ook!”, kreeg hij te horen.¹¹⁶ Het verbanningsbesluit van Douwes Dekker was gericht ‘aan den heer E.F.E. ...’ en dat van hem simpelweg ‘aan Tjipto Mangoenkoesmo.’¹¹⁷ Deze uitdrukkingen van standsverschil raakten Tjipto diep.

Toch was er één recht waarin Tjipto en Soewardi met Douwes Dekker gelijkgesteld werden. Die had namelijk al laten weten liever Nederlands-Indië te verlaten, dan te verblijven in de hem aangewezen interneringsplaats Koepang. Dit werd toegestaan omdat het gebruikte artikel uit het RR geen strafmaatregel was, maar slechts bedoeld was om de orde te handhaven. Tjipto en Soewardi werd toegestaan van ditzelfde recht gebruik te maken. De gouverneur-generaal zag dit zelfs als een geste: “Ik wilde hun niet weigeren om naar Holland te vertrekken om aan den maatregel niet meer hatelijk karakter te geven dan absoluut noodig was.”¹¹⁸ Op 6 september vertrok het drietal op het s.s. *Bülow* naar Nederland.

Invloeden

In zijn boek *An age in motion* schrijft historicus Takashi Shiraishi dat Tjipto gedurende zijn leven opvallend onveranderlijke standpunten bleef innemen, ondanks zijn samenwerking met Douwes Dekker, zijn verbanning en andere teleurstellingen.¹¹⁹ Toch valt in de periode tussen Tjipto's aantreden op de redactie van *De Expres* en zijn gedwongen reis naar Nederland, van december 1912 tot augustus 1913, te zien dat hij worstelde met bepaalde dingen. De staatkundige hervormingen waar Tjipto een voorstander van was zouden –los van de vraag of dat helemaal onafhankelijk van Nederland zou zijn of (nog) niet– plaatsvinden binnen het geografische kader van Nederlands-Indië. Maar hoewel Tjipto de hierbij horende nieuwe identiteit van ‘Indiër’ in daad en woord omarmde, bleef zijn belangrijkste denkkader dat van de bestaande bevolkingsgroepen. Hij was en bleef vooralsnog een Javaan. De duidelijkste ontwikkeling die Tjipto in deze periode doormaakt, ligt dan ook op een ander vlak, namelijk die van de te kiezen middelen. Zo stellig als hij zich in zijn ‘Open brief’ afzette tegen de populistische middelen van

¹¹⁵ Elson, *The Idea of Indonesia*, 16.

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Tj. Mk., ‘Ervaringen uit het leven. Kracht boven recht’, *De Expres*, 30 september 1913.

¹¹⁸ Van der Wal, *Opkomst*, 339.

¹¹⁹ Shiraishi, *An Age in Motion*, 120.

Douwes Dekker, zo stellig was hij van deze koers overtuigd geraakt in de zomer van 1913, getuige zijn activiteiten met het Comité Boemi Poetra. Zoals hij zelf schreef: “Hoe harder men aan de overzij tekeer gaat, hoe meer ge doel hebt getroffen! Een streelend gevoel!”¹²⁰

De gevolgen van Tjipto's meer provocatieve houding moeten niet onderschat worden. In haar proefschrift *Harmony and dissonance* omschrijft Savitri Prastiti Scherer Tjipto als een *harmless dissenter*, omdat hij achter de weg van de geleidelijke staatkundige hervorming stond.¹²¹ Hierop reageerde Shiraishi dat Tjipto's gedachtegoed beter in een (niet-bedreigende) evolutionaire en een (bedreigende) revolutionaire component verdeeld kan worden. De evolutionaire component heeft betrekking op de geleidelijke staatkundige hervorming, terwijl de revolutionaire component gaat over de omvorming van de dociele Javaan, onderdeel van een samenleving die al driehonderd jaar in slaap verkeerde, naar de mondige Indiër.¹²² Dat maakt Tjipto inderdaad tot een *dissenter*, iemand die het oneens was met de regering. De beperkingen die hem werden opgelegd door het Nederlandse gezag, kwamen echter niet door *wat* Tjipto vond, maar wat hij er mee *deed*, of in Nederlandse ogen mee dreigde te gaan doen. Als we weer naar Scherers karakterisering van Tjipto als een *harmless dissenter* kijken, kunnen we vervolgens vaststellen dat het het Nederlandse bestuur in Batavia niet zozeer ging om de vraag ‘*dissenter* of niet?’, maar om de vraag ‘*harmless* of niet?’ Het ingrijpen van het gouvernement en van de autoriteiten in Bandoeng was een reactie op de aanhang die Tjipto en zijn Comité dreigden te verwerven. De angst die heerste was dat zij succesvol in de rol van volksmensen zouden kruipen. In dit spel van grootse wisselwerking volhardde Tjipto alleen maar meer in zijn overtuiging. Het perspectief waar gouverneur-generaal Idenburg vanuit handelde, het boven alles handhaven van de orde en van het Nederlandse gezag, vertegenwoordigde de donkere kant van de ethische politiek. De uitwerking hiervan op Tjipto was in de zomermaanden van 1913 goed zichtbaar: in een jaar tijd was hij overtuigd geraakt van het gebruik van luidruchtige middelen en met zijn neus op de feiten gedrukt met betrekking tot de eigen hervormingskracht van het gouvernement. Teleurgesteld mijmerde hij bij zijn vertrek: “O, ontaard nageslacht van daadrijke voorouders. Waar blijft het ksatrija-beginsel in U? Is het verstikt, gelijk het Boeddhisme zooveel eeuwen terug verstikt is geworden door den moedigen Raden Patah?”¹²³

¹²⁰ Tj. Mk., ‘Mijmeringen uit mijn gevangenschap’.

¹²¹ Savitri Prastiti Scherer, *Harmony and Dissonance: early nationalist thought in Java* (ongepubliceerde masterthesis Cornell University, 1975) 164.

¹²² Shiraishi, *An age in motion*, 123-125.

¹²³ Tj. Mk., ‘Dankwoord van de drie bannelingen’, *De Expres*, 30 augustus 1913.

hoofdstuk 3

De drie bannelingen. Tjipto's tijd in Nederland, 1913-1914

Op 6 september 1913 vertrok Tjipto Mangoenkoesoemo met zijn twee medebannelingen van Java naar Nederland. Gedurende de reis bleef Tjipto schrijven. Zijn stukken verschenen met ongeveer een maand vertraging in *De Expres*. Op vrijdag 3 oktober 1913, een kleine maand na hun vertrek, kwamen Tjipto, Ernest Douwes Dekker en Soewardi Soerjaningrat aan in de 'Indische stad' Den Haag. Op het station werden ze door ongeveer vijftwintig vrienden en aanhangers onthaald. Maar zo hartelijk als het onthaal was, zo kil was hun behuizing. Aanvankelijk verbleven ze gedrieën in een klein en ongezellig huurappartement.¹²⁴ Soewardi en Tjipto zouden gedurende langere tijd een appartement blijven delen in Den Haag, tot Tjipto later in 1914 voor zijn medische studie naar Amsterdam verhuisde. Het bestaan in het koude Nederland viel Tjipto zwaar, al beviel de deelname aan het publieke debat hem erg.¹²⁵ Vanwege de slechte ontwikkeling van zijn gezondheid in het kille Nederland kreeg hij in de loop van 1914 toestemming om terug te keren naar Nederlands-Indië.

Het verblijf in Nederland betekende voor Tjipto kleur bekennen op meerdere fronten. Ten eerste tegenover het socialisme. In Nederlands-Indië kon Tjipto hierover vaag blijven, en zeggen dat de Indische Partij 'socialistische tendenzen' vertoonde. In Nederland vonden hij en zijn medebannelingen onderdak bij de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), waardoor ze met de vraag geconfronteerd werden of zij socialisten waren of niet. Ten tweede moest Tjipto kleur bekennen tegenover landgenoten met een andere mening. In Nederlands-

¹²⁴ Madjoe, 'De aankomst van het "Driemanschap" in Den Haag', *De Expres*, 3 november 1913. Mogelijk is Madjoe een pseudoniem van Frans Berding, die naast Tjipto redacteur van *De Indiër* was. Dit vermoeden wordt vooral bevestigd door Madjoes stuk 'De Actie der Bannelingen in Holland', dat op 24 november 1913 in *De Expres* verscheen.

¹²⁵ 'De actie onzer bannelingen. In de pers en in het openbaar "wij zullen voortgaan!"', *De Expres*, 8 december 1913. Zie ook: Van der Wal, *Opkomst*, 356 en Tj. Mk., 'Baarsche en Barbaarsche Brieven. X. De S.D.P. en de pestbestrijding in Indië', *De Expres*, 22 december 1913.

Indië werden meningsverschillen in de krant uitgevochten, maar in Nederland kwam Tjipto terecht in een hechte culturele gemeenschap van daar studerende landgenoten, die zich in elkaars fysieke nabijheid bevonden en die zich verzameld hadden in de Indische Vereeniging (IV). Meningsverschillen waren er wel, maar die bleven binnen de grenzen van het debat, daarbuiten overheerste de verbondenheid. Ten derde moest Tjipto kleur bekennen tegenover Nederland, tegenover de overheerser. Tijdens zijn reis naar Nederland werd duidelijk dat Tjipto met bittere gevoelens terugkeek op de ontwikkelingen rondom de Indische Partij en het Comité Boemi Poetra. Het is de vraag wat de uitwerking hiervan was op zijn ideeën over de toekomst van Nederlands-Indië, en met name over de rol die Nederland hierin als kolonisator nog moest spelen. Tjipto legde vaak de nadruk op zijn Javaanse identiteit, wat het onwaarschijnlijk maakt dat hij het gehele koninkrijk ooit als één gemeenschap heeft gezien. De vraag is: wat betekende het rijksverband voor hem dan wel?

Berteke Waaldijk en Susan Legêne hebben de term 'koloniaal burgerschap' gemunt om de rol van de kolonie in Nederland te onderzoeken, en zo te kunnen aangeven welke plaats Indië innam in de culturele identiteit van de Nederlander.¹²⁶ Het is in dat geval daarom vollediger te spreken van *Nederlands koloniaal burgerschap*, zeker ook omdat dit beeld van de ideale onderdaan van het koloniserende land impliceert dat er een tegenhanger is: de ideale gekoloniseerde onderdaan. Maar was er wel zoiets als *Indisch of inheems koloniaal burgerschap* voor de gekoloniseerde onderdaan? Het lijkt erop dat Tjipto eerder iets als een rijksomvattend *imperiaal burgerschap* aanhing, wat een grotere gelijkheid met de kolonisator impliceert. We hebben al eerder gezien dat Tjipto er blijk van gaf graag voorbeeldig te willen leven. De vraag is dus naar welk voorbeeld. Hoe zag hij zijn positie als gekoloniseerde? Welke rol en welke rechten pasten hierbij?

Baarsche en Barbaarsche Brieven

Na zijn vertrek uit Indië was direct te zien hoe groot de invloed hiervan was op Tjipto. De toon die hij publiekelijk in zijn artikelen aansloeg werd anders: hij werd cynischer, richtte zich minder op de vermeende redelijkheid van het koloniale bestuur en meer op de geestelijke kracht van het Javaanse volk. Het liet zien dat hij zijn geloof in de redelijkheid van Nederland als kolonisator verloren had. De belangrijkste artikelen waaruit dit blijkt zijn de *Baarsche en Barbaarsche Brieven*, een correspondentie met een van zijn broers –welke blijft onbenoemd.

¹²⁶ Susan Legêne en Berteke Waaldijk, 'Ethische politiek in Nederland. Cultureel burgerschap tussen overheersing, opvoeding en afscheid', in: Marieke Bloembergen en Remco Raben (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief: wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden 2009).

Zeker is wel dat het een broer was die in tegenstelling tot Tjipto's vader gunstig over hem dacht, of in ieder geval belangstelling toonde.¹²⁷ Tjipto begon aan de brieven aan boord van de *Bülów*, het Duitse stoomschip waarmee hij de reis naar Nederland maakte, en ging er mee door na aankomst in Nederland. Het meeste van wat Tjipto gedurende zijn reis meemaakte en in zijn brieven aan bod liet komen, bracht hij in verband met de situatie op Java. Zo deed Engelse overheerser in Singapore het in zijn ogen beter dan de Nederlanders in Indië. Aan boord wekte het gedrag van de meeste Europeanen veel wrevel op bij Tjipto. Zo'n beetje alles waar de Javaan door de Indische pers van beticht werd, schreef hij, deden hier de Europeanen: dobbelen, er een vrije sexuele moraal op nahouden en lui zijn. Tjipto constateerde het met een zeker cynisme, en vroeg zich af wat 'den blanken meester' dan wel het recht af zo op 'ons volk' neer te zien.¹²⁸

Weliswaar koos Tjipto er zelf voor naar Nederland te gaan, maar aangezien het alternatief een verblijf op het afgelegen eiland Banda was, in het oosten van Nederlands-Indië, had de reis een gedwongen karakter –het bleef een verblijf in ballingschap. Niets wijst erop dat Tjipto andere bestemmingen buiten Nederlands-Indië overwogen heeft dan Nederland. Gezien het feit dat hij de taal goed machtig was en Nederland bestuurlijk aan de kolonie verbonden was, lag Nederland als bestemming ook erg voor de hand. Van liefde voor het land van de overheerser was echter allerm minst sprake. Tjipto mijmerde vlak voor zijn vertrek over de vraag waar het ksatria-beginsel in zijn mede-Javanen toch gebleven was. Deze historische weemoedigheid, het voortdurend teruggrijpen op een glorieuzere periode uit de Javaanse geschiedenis, zien we ook in de *Baarsche en Barbaarsche Brieven*. Tot dusverre was Tjipto spaarzaam geweest met het teruggrijpen op oude Javaanse tradities. Die kwamen alleen om de hoek kijken als hij schreef over het nieuwe zelfbewustzijn dat de Javaan moest vinden om zijn plek als Indiër te verwerven. Tjipto verwees daarbij met name naar het ksatria-beginsel van de koene strijder die niet van zijn pad wijkt tijdens beproevingen. Tussen zijn met westers rationalisme doordrenkte ideeën nam dit aanvankelijk maar een kleine en afwijkende plaats in. Dat wordt pas goed duidelijk als we Tjipto vergelijken met zijn generatiegenoot Soetomo, een van de oprichters van de Boedi Oetomo. Soetomo probeerde zijn leven in harmonie met de traditie te zien, al was het onmiskenbaar anders en moderner dan dat van zijn voorvaderen. Toch zocht hij overeenkomsten tussen hem en zijn voorouders, maar op een abstractere vlak. Benedict Anderson heeft dat als volgt onder woorden gebracht:

¹²⁷ Tj. Mk., 'Baarsche en Barbaarsche Brieven. Algemeene opmerkingen – Singapore – De Engelsche Heerschers. I.', *De Expres*, 14 oktober 1913. Mogelijk betreft de broer aan wie de brieven gericht zijn Goenawan, een van zijn broers die ook politiek actief was, in leeftijd dicht bij Tjipto stond en net als Tjipto in de begintijd actief was binnen de Boedi Oetomo.

¹²⁸ Tj. Mk., 'Baarsche en Barbaarsche Brieven. Een stukje westen bekeken door oostersche brillen. II.', *De Expres*, 15 oktober 1913.

We can perhaps then think of Soetomo's nationalist mission in terms of a musical simile. It involved, as it were, the systematic transposition of old melodies into new keys, different scales and changed orchestrations. [...] His grandfather created a system of 'useful justice' in Ngepeh, and Soetomo spent his life in search of a useful justice for the Indonesia being born.¹²⁹

De noodzaak die Soetomo voelde om zijn leven in harmonie met de traditie te brengen, heeft Tjipto nooit gevoeld. Als Soetomo, in Andersons analogie, bezig was met het 'systematisch overzetten van oude wijsjes naar nieuwe toonsoorten', dan was Tjipto bezig met een veel selectievere overname van die oude wijsjes. Hij verwees doorgaans alleen naar die delen van de Javaanse traditie, die bruikbaar waren voor het nieuwe Indiërschap, waardoor het iets weg kreeg van *cherry picking*. De grootste kers was de geestelijke instelling van de ksatria, een strijder die niet wijkt voor hij zijn doel heeft bereikt. Die instelling zag Tjipto als zeer bruikbaar om de 'dociele Javaan' tot 'mondige Indiër' te maken.¹³⁰

In de *Baarsche en Barbaarsche Brieven* volgde een omslag. Hier deed Tjipto niet meer aan *cherry picking*, maar omarmde hij de Javaanse tradities en de geestelijke tegenstelling tussen Oost en West. In plaats van een kleine en afwijkende plek in zijn gedachtegoed nam dit nu een centrale plek in. Tjipto paste de metafoor van de ksatria en zijn strijd voor het eerst expliciet op zichzelf toe: hijzelf, en de strijd die hij met het Comité Boemi Poetra had gevoerd, waren in zijn beleving onderdeel van een dergelijk wajangverhaal. De dalang ('verteller' of 'poppenspeler') bepaalde waarheen het verhaal ging, en Tjipto zelf had dit slechts te volgen. Hij doorleefde het verhaal als een passieve wajangpop. Het verhaal dat hij zei door te maken ging over een jonge kleinzoon, een 'krachtvol ksatria', die wordt opgevoed door zijn grootvader. De jongen vraagt zich af wie zijn vader is, en na enig aandringen vertelt de grootvader dat het 'den kastrija van Madhoekara, van Raden Ardjoena' is. De kleinzoon moet een tocht vol gevaren doorstaan om bij zijn vader te komen, waarbij de stelregel der ksatrija's geldt: 'Hebt gij u een doel gesteld, jaag het na met al den moed, die in u zit, met al de kracht, waarover gij beschikt. Is dat doel onbereikbaar, welnu, sterf dan liever bij het najagen van dat doel, liever nog, dan dat gij het opgeeft.' Tjipto legde vrij precies uit hoe hij het verhaal terugzag in de werkelijkheid. De gesprekken die hij voerde met geestverwanten naar aanleiding van de plannen voor de viering van de honderdjarige onafhankelijkheid van Nederland, zag hij als 'de vraag naar zijn vader', die de jongen in het verhaal aan zijn grootvader stelt. De vader zelf, dat was 'een medezeggingschap in het bestuur van het land van ons volk eerst, later kon dat denkbeeld worden uitgebreid [...] om ten slotte, als de tijd daar is, te komen tot een algeheele vrijheid van ons lief vaderland'. Zoals de

¹²⁹ Benedict O'Gorman Anderson, 'A time of darkness and a time of light. Transposition in Early Indonesian Nationalist Thought', in: Anthony Reid en David Marr (red.), *Perceptions of the Past in Southeast Asia* (Singapore 1980), 219-248, 247.

¹³⁰ Tjipto, *Iets over den Javaan*, 21; Tj. Mk., 'Hoe te beginnen'.

jongen in het verhaal naar zijn vader verlangt, zo verlangde Tjipto naar zelfbestuur. De breuk in het Comité was in zijn ogen de waarschuwing van de grootvader, die in het verhaal zei dat de weg niet zonder gevaren zou zijn.¹³¹ De boodschap die Tjipto hiermee wilde geven was duidelijk: hij was geenszins van plan de ingeslagen weg te verlaten. Alleen de verbanning paste niet in het verhaal, en Tjipto nam dit dan ook op als een verlies. De jongen uit het verhaal had steun van *woeloe tjoemboe* ('dienaren'), maar Tjipto merkte op dat zijn *woeloe tjoemboe* hem in de gevangenis verlaten had.¹³² Het verblijf in Nederland zag hij als een intermezzo, daarna zou de 'moeitevolle reis' worden voortgezet.¹³³

De plaatsing van zichzelf in een wajangverhaal, en de nadruk die Tjipto hiermee legde op zijn verbondenheid met zijn Javaanse wortels, is opvallend. Van al zijn prominente generatiegenoten leek hij tot dan toe namelijk het minst verbonden met die wortels, en het valt op dat Tjipto zijn 'oosterse gedachten' op een westerse manier blijft analyseren. Hij zegt zelfs dat hij de waan –het geloof deel uit te maken van een wajangverhaal– nodig heeft om in 'het gevecht stand te houden.'¹³⁴ Hier zit een kleine paradox: Tjipto gaf zich rationeel over aan het niet-rationele, oosterse gedachtenleven. Wat hier moet meespelen is dat dit een alternatief vormde voor associatie met de Westere manier van leven en denken, wat voor hem een doodlopende weg was: door zijn verbanning wist Tjipto dat hij nooit een gelijkwaardige positie aan die van de Nederlanders kon innemen, en dat een serieuze stap naar zelfbestuur voorlopig niet van de grond zou komen. Waarschijnlijk zag hij meer dan voorheen een toekomst voor Indië voor zich zonder Nederland: in het wajangverhaal waaraan hij zich spiegelt, is dan ook geen plek voor Nederland. De rol van de grootvader, die verantwoordelijk is voor de opvoeding in afwezigheid van de vader, past bij die van 'Ethische' Nederlandse voogd. Maar bij de rol van de vader noch bij de rol van obstakel, benoemde Tjipto een rol voor Nederlands. Het is alsof Nederland toevallig degene is die in de rol van overheerser zit; van onlosmakelijke verbondenheid is zeker geen sprake.

Naast de gelijkenis met het wajangverhaal zag Tjipto nog meer symboliek in wat hem was overkomen. Terwijl hij, Soewardi en Douwes Dekker op Java in de gevangenis verbleven, vond er een kleine aardbeving plaats die in zowel Bandoeng (waar Tjipto en Soewardi vastzaten) als in Batavia (waar Douwes Dekker vastzat) gevoeld werd. Het regende gedurende deze dagen na de gevangenneming zachtjes, na een langere periode van droogte. "Mijn beschouwen van [deze] natuurverschijnselen, is nog zoo oostersch, dat ik er zelf verwonderd

¹³¹ Tj. Mk., 'Mijmeringen. Onze "lakon"', *De Expres*, 15 september 1913.

¹³² Tj. Mk., 'Mijmeringen. Onze "lakon"'; Hiermee doelde Tjipto naar alle waarschijnlijkheid op Abdoel Moeis, die toegaf aan de eisen van de Bandoengse justitie om de strijd te staken en daarom in vrijheid werd gesteld.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Tj. Mk., 'Baarsche en Barbaarsche Brieven. Oostersch inzicht. III', *De Expres*, 21 oktober 1913.

over ben,” schreef Tjipto. “Het was alsof de Dewa’s [Hindoesche Goden] op ondubbelzinnige wijze kenbaar wilden maken, dat wij door Hen waren uitgezonden om Hun wil den Javanen en dier overheersers kenbaar te maken.” Ook tijdens de reis ervaart Tjipto op dezelfde manier een natuurverschijnsel als de *Bülow*’s nachts bij Aden door een door fosforescerende algen verlichte zee vaart. “Het was een illuminatie die wij zagen, het was, alsof de zee feest vierde op dien gedenkwaardigen avond. Ik werd er stil van. Plotseling viel mij in, dat het 21 september was. Op dien dag was de eerste propagandetocht van de I.P. afgelopen. Was het daarom? ...”¹³⁵ Hoewel Tjipto’s zoektocht naar een oosters perspectief op wat hem was overkomen enigszins geforceerd aandoet, heeft dit idee hem nooit meer verlaten. Veel later, in 1940, schreef zijn vijftientig jaar jongere broer Soejitno het volgende over hem: “Tjipto heeft [...] een bewonderenswaardig vermogen om zich aan te passen. Hij lijkt in oosterse zin een fatalist: hij beweert dat je bent, waartoe je “lot” heeft bestemd. “Lot”, een vaag en banaal woord, maar ik denk dat hij dat nodig heeft om het leven te kunnen aanvaarden zoals het voor hem is uitgelopen.”¹³⁶ Het valt niet met zekerheid te zeggen wanneer dit geloof in het noodlot zich precies in Tjipto genesteld heeft. De periode waarin hij gevangen zat in Bandoeng en de reis op de *Bülow* moeten er echter zeker een grote bijdrage aan hebben geleverd. Dat blijkt ook uit het eerste artikel dat hij, eenmaal in Nederland, schreef voor *De Indiër*. Hij vraagt zich in het stuk af of ‘de strijd’ (tegen de overheerser) op het slagveld uitgevochten zal moeten worden. Tjipto hoopt van niet, maar schrijft dat het afhangt van Nederland. Het was volgens hem, kortom, afwachten wat het lot voor het Javaanse volk in petto had.¹³⁷ Nederland was in zijn ogen geen partij meer om op te rekenen voor de daadwerkelijke ontwikkeling van zijn land, het was een tegenstander in de strijd geworden. Zijn zoektocht naar een Oosterse identiteit sluit daar bij aan.

Steun van de SDAP

In Nederland werd duidelijk waar de grenzen lagen in de verwantschap van Tjipto, zijn Indische Partij en de SDAP. Nog op de dag na hun aankomst werd het drietal bannelingen geïnterviewd

¹³⁵ Tj. Mk., ‘Baarsche en Barbaarsche Brieven. Oostersch inzicht. III’.

¹³⁶ Soejitno Mangoenkoesoemo aan E. du Perron, Buitenzorg 22 maart 1940, deels gepubliceerd: ‘Brief van een Indonesiër aan E. du Perron’, *Criterium, algemeen cultureel maandblad*, augustus-september 1947, 489-502, 490.

¹³⁷ Tj. Mk., ‘Zal Kuru-shetra nodig zijn?’, *De Indiër*, 23 oktober 1913.

door een 'bijzonderen verslaggever' van Het Volk, het dagblad van de SDAP.¹³⁸ Het zou niet het enige contact met de Arbeiderspartij zijn. Gedurende het eerste jaar na aankomst spraken 'de drie ballingen' op maar liefst zeven massavergaderingen van de SDAP. Hieronder waren massale vergaderingen in Den Haag op 20 oktober en in Amsterdam op 26 oktober, die laatste met drieduizend toehoorders. Ook was er intensief contact met Kamerleden van de SDAP, ter voorbereiding op het Kamerdebat dat in november gehouden zou worden over de verbanning.¹³⁹ Nederlands-Indië en Nederland vormden geen hechte culturele eenheid, er was sprake van twee gescheiden publieke domeinen. Nederlanders zonder band met de kolonie (door werk of familie) werden ook niet geacht te weten wat er in de kolonie speelde. Frans Berding, die in Nederland samen met Tjipto de redactie van *De Indiër* vormde, werd er door oud-collega's zelfs op aangekeken zich het lot Tjipto en de gang van zaken in de kolonie zo aan te trekken.¹⁴⁰ Gezien deze atmosfeer zal Tjipto geen grote bekendheid hebben genoten in Nederland. Vòòr zijn verblijf in Nederland haalde hij slechts een paar keer de Nederlandse kranten: het uitzonderlijk positieve bericht dat hij een ridderkruis had ontvangen voor zijn werk in de pestbestrijding haalde Nederland.¹⁴¹ De aanloop naar de verbanning, met de activiteiten van het Comité Boemi Poetra en de publicatie van 'Als ik eens Nederlands was...' haalden eveneens de Nederlandse kranten.¹⁴² Zowel de massavergadering als de contacten met de SDAP-Kamerleden werden daarom gekenmerkt door een verkennend karakter: Tjipto en zijn medebannelingen moesten in de eerste plaats uitleggen wie zij waren en wat hun ten doel stond. "Zo werd een *klein deel* van het Nederlandse volk attent gemaakt op wat toch maar was ons nationale probleem bij uitnemendheid: 'Hoe moet het met Nederlands-Indië?', schreef de latere bestuursambtenaar in kolonie, Daniel van der Meulen, hierover.¹⁴³

De politieke affiliatie met de SDAP was voor de drie bannelingen de meest voor de hand liggende, zowel vanwege de politieke overeenkomsten als vanwege het eenvoudige feit dat de SDAP zich als vrijwel enige partij het lot van de drie bannelingen aantrok. Tjipto verwees vaak naar het kapitalisme in zijn artikelen, dat hij verantwoordelijk hield voor 'een fout in de

¹³⁸ De naam van de verslaggever is onbekend, maar uit zijn verhaal komt duidelijk naar voren dat hij goed bevriend is met Douwes Dekker. Het artikel verscheen onder de titel 'In ballingschap', *Het Volk*, 6 oktober 1913, 5.

¹³⁹ Harry A. Poeze, *In het land van de overheerser. Indonesiërs in Nederland, 1600-1950* (Dordrecht 1986) 91; 'De Javaansche Bannelingen', *Het Volk*, 27 oktober 1913, 5-6.

¹⁴⁰ Frans Berding, 'Waarom we óók iets met Indië te maken hebben', *De Indiër*, 23 oktober 1913.

¹⁴¹ 'Een mooie daad', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 30 juni 1911

¹⁴² 'S.I. en de arrestaties', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 3 september 1913. Een uitgebreid verslag van de arrestaties van Tjipto, Soewardi en Abdul Moeis verscheen in het Rotterdamsch Nieuwsblad: 'Koloniën.', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 4 september 1913.

¹⁴³ Van der Meulen, *Ik stond er bij*, 16. Cursivering van mij, MK.

verdeling van het gezamenlijk bezit.¹⁴⁴ Hoewel dit inderdaad erg socialistisch aandoet, was de klasse waar Tjipto voor opkwam een heel andere dan waar de SDAP in Nederland voor streed. Het ging in Nederlands-Indië niet om een sociaal-economische groep, maar om een etnisch gedefinieerde bevolkingsgroep. Toen de Indische Partij begin 1913 door gouverneur-generaal Idenburg de rechtspersoonlijkheid werd ontzegd –en daarmee de facto werd verboden– schreef Tjipto een brief aan het hoofdbestuur van de SDAP in Nederland. Geconfronteerd met het verbod op de IP stelde Tjipto voor dat de ongeveer 7000 aanhangers van hun partij een ‘koloniale ledengroep’ van de SDAP zouden vormen. De argumenten verraadden een zeker opportunisme: het zou, schreef Tjipto, de verspreiding van socialistische ideeën in de kolonie vergemakkelijken en de IP vertoonde al ‘socialistische tendenzen’.¹⁴⁵ De argumenten in de brief moeten in de eerste plaats gelezen worden vanuit het perspectief dat deze zet voor de IP vooral een laatste strohalm kon betekenen om haar bestaan te verzekeren. Veelzeggender dan *wat* er in de brief staat, is daarom dat de brief überhaupt verstuurd is, en wel aan de SDAP, en niet aan andere partijen. Tjipto’s eigen karakterisering, dat de IP ‘socialistische tendensen’ vertoonde, is daarom waarschijnlijk nog de beste.

Op een massale SDAP-bijeenkomst in de Diligentia in Den Haag op 20 oktober sprak Tjipto over de Kolonialen Raad (KR). De instelling van dit volksvertegenwoordigend orgaan in het bestuur van Nederlands-Indië hing al enige tijd in de lucht, en had de persoonlijke steun van gouverneur-generaal Idenburg.¹⁴⁶ Nog in Nederlands-Indië had Tjipto al laten weten het ontwerp voor de KR (die er uiteindelijk niet zou komen) niet goed te vinden, hij zag het als iets ‘om ons tevreden te houden’, maar ‘dat op alles behalve een volksvertegenwoordiging lijkt.’¹⁴⁷ In de Diligentia gaf Tjipto aan wat hij miste in het ontwerp. Ontwikkelde Javanen, die geen regent waren, zouden er geen gelegenheid krijgen zich te uiten. De regenten, op hun beurt, stonden te ver van het volk af om hun belangen te kunnen behartigen.¹⁴⁸ De getuigenverslagen zijn het overigens niet eens wat betreft de beoordeling van Tjipto’s houding bij deze toespraak: ‘Madjoe’¹⁴⁹ hield het op ‘apathisch’ en te weinig ‘vif’,¹⁵⁰ terwijl de jonge student Daniel van der Meulen sprak over een ‘milde, beleefde glimlach’ en een ‘vriendelijke, [...] ongewoon muzikale

¹⁴⁴ Tj. Mk., ‘Iets over den Javaan’.

¹⁴⁵ Tjipto aan het hoofdbestuur van de SDAP, 17 maart 1913; IISG, Archief SDAP, 1717.

¹⁴⁶ S.L. van der Wal, *De Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië, een bronnenpublicatie, eerste stuk 1891-1926* (Groningen 1964) 109-113.

¹⁴⁷ Tj. Mk., ‘Schadelijk (?) Werk. Voorlopig programma van actie van het Comité Boemi Poetra.’, *De Expres*, 29 juli 1913.

¹⁴⁸ Madjoe, ‘De actie der bannelingen in Holland. I. De eerste vergadering’, *De Expres*, 24 november 1913.

¹⁴⁹ Waarschijnlijk een pseudoniem van Frans Berding.

¹⁵⁰ Madjoe, ‘De actie der bannelingen in Holland. I. De eerste vergadering’, *De Expres*, 24 november 1913.

stem.¹⁵¹ Zes dagen later sprak Tjipto in Amsterdam over hetzelfde onderwerp. Ook hier legde hij het publiek uit dat hij zijn strijd zag als een strijd om recht, het moest voorbij zijn met de 'bevoorrechtiging der Europeanen' en het dualistische rechtssysteem. Hij zag in dat Nederland 'over stag' leek te willen gaan, aangezien de KR een representatief lichaam moest worden. Een mooi principe, vond Tjipto, maar: "Doch wat is het ontwerp [voor de Kolonialen Raad, MK] op zich zelf een bespotting van dat principe!" Tjipto viel over de beoogde samenstelling van de Raad, waarin volgens hem alleen maar regeringsgezinden benoemd zouden worden, zoals regenten. Invloed op de benoemingen had 'de inlander' niet.¹⁵² Soortgelijke uitspraken deed Tjipto op 30 oktober in Utrecht. Daarna sprak hij nog in Schiedam (10 november) en Zutphen (11 november).¹⁵³

De sympathie voor de drie bannelingen werd niet door iedereen binnen de SDAP gedeeld, al was de onvrede eerder op Douwes Dekker dan op Tjipto gericht. Op de bijeenkomst in de Diligentia waren er al enkele tegengeluiden te horen. Sommige aanwezigen zeiden ervan overtuigd te zijn dat de bannelingen te goeder trouw handelden, maar keurden de middelen die ze gebruikten af: de Nederlandse geleidende hand zou nog jaren, zo niet eeuwen, nodig zijn voor de ontwikkeling van de kolonie.¹⁵⁴ Kritiek van groter gewicht kwam er van H.H. van Kol, Eerste Kamerlid voor de SDAP en Indië-specialist binnen de partij. In een interview zei hij Douwes Dekker en zijn partij 'onbekookt en onzinnig' te vinden, al vond hij dat er te weinig grond voor het verbanningsbesluit was geweest. Van Kol sprak zich uit voor een serieuze steun aan de economische ontwikkeling van de kolonie –en was er daarom bijvoorbeeld op tegen dat zware defensie-uitgaven op de Indische begroting zouden gaan drukken– maar vond 'Indië en de Javanen niet rijp' voor zelfbestuur.¹⁵⁵ Tjipto schreef een uitgebreid verweer tegen de aantijgingen van Van Kol, dat verscheen in *Het Volk*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en op afstand in *De Express*. Hij verweet het Kamerlid zijn feiten niet op orde te hebben. In tegenstelling tot wat Van Kol beweerde had de Indische Partij namelijk weldegelijk aanhang onder de Javaanse bevolking en was er zeker niet alleen maar vijandschap tussen de Sarekat Islam en de IP. Bovendien verweet Tjipto dat Van Kol de verbanning vergoelijkte door te wijzen op de 'aangename' plek die hem was toegewezen (het eiland Banda). Het aangename karakter werd al

¹⁵¹ Van der Meulen, *Ik stond er bij*, 17.

¹⁵² 'Opmerkingen over het Ontwerp Kol. Raad. Tj. Mks. rede te Amsterdam.', *De Express*, 26 november 1913.

¹⁵³ Frans Berding, 'De Bannelingen in Utrecht.', *De Express*, 1 december 1913.

¹⁵⁴ 'Douwes Dekker', *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 22 oktober 1913.

¹⁵⁵ 'Interview-Van Kol', *Het Centrum*, 5 november 1913.

door Tjipto betwist, “maar al ware dit inderdaad zoo, dan nog ontgaat mij het argument een levenslange vrijheidsberoving voor te stellen als een niet onaangename verbanning.”¹⁵⁶

Van Kol sprak niet namens zijn partij. De Tweede Kamerfractie van de SDAP wilde aan de vooravond van het debat over de Indische begroting –waar ook politieke, staatkundige onderwerpen aan de orde kwamen– zelf spreken met Tjipto, Soewardi en Douwes Dekker, om zo onafhankelijk tot een standpunt te kunnen komen. Het resultaat van dit onderhoud was dat de Kamerfractie zich positief uitsprak over de bannelingen en de Indische Partij: “Het streven der heeren Douwes Dekker, dr. Tjipto en Soewardi [verdient] sympathie als een ernstige uiting uit de Indische bevolking, in den geest van de koloniale politiek, zooals die steeds door de sociaal-dem. fractie is gevoerd.”¹⁵⁷ In het Kamerdebat vertolkte W.H. Vliegen namens de SDAP dit standpunt. Hij verdedigde de politiek van de Indische Partij, en voor een deel ook de retoriek die gebruikt werd. Hoogstens was de IP wat onervaren, zei hij, maar het streven naar een ‘volksbestaan’ was niet crimineel te noemen. De drie bannelingen toestaan terug te keren was daarom een zaak van recht.¹⁵⁸ De Kamer ging hier niet in mee. Minister van Koloniën Th. B. Pleijte suggereerde hierop, om de zaak niet in een impasse te laten komen, dat partijleider Pieter Jelles Troelstra zich rechtstreeks tot hem zou kunnen wenden. Dat gebeurde, maar zowel Pleijte als gouverneur-generaal Idenburg verscholen zich vervolgens achter formalistische argumenten. Pleijte zei aan Troelstra: “Vraag clementie aan den G.G. en ik zal Uw verzoek overbrengen. Aan hem blijve de beslissing.” Idenburg reageerde op Pleijte met de mededeling dat van ‘clementie’ geen sprake kon zijn, omdat de verbanning nog altijd een maatregel voor de openbare orde was, en geen strafmaatregel.¹⁵⁹ Van een terugkeer naar Nederlands-Indië zou zo voorlopig nog geen sprake zijn. Meer dan het verzorgen van een serie lezingen kon de SDAP Tjipto en zijn medebannelingen uiteindelijk niet brengen. Zelf een natuurlijke bondgenoot als de sociaal-democratische partij bevond zich daardoor figuurlijk op afstand –van medeburgers in een imperiaal rijksverband leek weinig sprake.

Polemieken

Terwijl Tjipto’s gezondheid gedurende zijn verblijf in Nederland verslechterde,¹⁶⁰ kreeg hij wel meer en meer waardering voor de open manier waarop het publieke debat in Nederland

¹⁵⁶ Tjipto Mangoenkoesoemo, ‘De heer van Kol en de Indische Partij’, *Het Volk*, 11 november 1913.

¹⁵⁷ ‘De bannelingen’, *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 6 november 1913.

¹⁵⁸ Van der Veur, *The lion and the gadfly*, 282-283.

¹⁵⁹ Van der Wal, *Opkomst*, 353-356.

¹⁶⁰ *Ibid.*, 356.

gevoerd werd.¹⁶¹ Hoewel Tjipto zich in een vreemd land bevond, kon hij zich hier op gelijke voet in het publieke debat mengen. Hij greep die kans met beide handen aan, en had bijvoorbeeld direct een weerwoord op de aantijgingen van het Eerste Kamerlid van de SDAP, H.H. van Kol.¹⁶² Tjipto gaf zijn grenzen aan: niet iedereen die met hem sympathiseerde kon wederkerend Tjipto's instemming verwachten, zo blijkt uit zijn ervaringen met de Sociaal-Democratische Partij (SDP), de latere Communistische Partij van Nederland (CPN).¹⁶³ Deze partij was in 1909 ontstaan als afscheiding van de SDAP, na een conflict over de ideologische zuiverheid van de partij.¹⁶⁴ Tjipto woonde in december 1913 een vergadering bij van de SDP over de pestbestrijding, maar kon zich absoluut niet vinden in het standpunt dat op deze vergadering, onder leiding van David Jozef Wijnkoop, werd aangenomen. 'Een leekenoordeel', vond hij de mening van de vergadering, die voorstander was van het in het geheel afsluiten van het nog altijd door de pest getroffen gebied rond Malang op Oost-Java. Gezien de aard van de ziekte waren er andere maatregelen nodig, betoogde Tjipto nauwgezet. Het was een polemieek waarin Tjipto zijn deskundigheid kon doen gelden. Het deed hem, schijnbaar met enig plezier, de volgende uitspraak ontlokken: "Ik kan niet ontkennen, dat het verblijf hier in het land onzer oudere broeders waarde voor mij begint te krijgen. Je hebt hier een levendig openbaar leven, belangstelling in alles, wat op aarde plaatsgrijpt, hetgeen Europa principieel kenmerkt en onderscheidt van ons land."¹⁶⁵ Door de naam Wijnkoop stond bij Tjipto vanaf nu echter een streep. Als Wijnkoop Tjipto uitnodigt om op 3 april 1914 te komen spreken op een SDP-bijeenkomst, weigert hij dit.¹⁶⁶

Feller van toon werd Tjipto als hij in de pen kroop en het opnam tegen landgenoten. Op reis naar Nederland had hij zich al gekeerd tegen Raden Goenawan¹⁶⁷, die aan het hoofd stond van de Sarekat Islam in Batavia. De reden hiervoor was dat Goenawan gevoelige informatie had doorgespeeld aan de justitie in Batavia, nadat Tjipto was gearresteerd. "Het is hem niet te doen om [de SI] langs veilige banen te leiden, maar uit die beweging eigen voordeel te trekken. [...] Intellect kunnen wij kopen, maar goede trouw niet....!", oordeelde Tjipto.¹⁶⁸ In Nederland botste Tjipto met de voorzitter van de Indische Vereeniging (IV), Raden Mas Noto Soeroto. De IV was bedoeld voor alle in Nederland studerende Indiërs, waarbij de term Indiër overigens niet

¹⁶¹ Tj. Mk., 'Baarsche en Barbaarsche Brieven. X.'

¹⁶² Tjipto Mangoenkoesoemo, 'De heer van Kol en de Indische Partij'.

¹⁶³ De naam van de SDP werd eerst in 1919 gewijzigd in Communistische Partij Holland (CPH). In 1934 volgde de naamswijziging naar Communistische Partij van Nederland (CPN).

¹⁶⁴ Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999), 184.

¹⁶⁵ Tj. Mk., 'Baarsche en Barbaarsche Brieven. X.'

¹⁶⁶ Tjipto aan Wijnkoop, 22 februari 1914; IISG, Archief SDAP, 1717-1721.

¹⁶⁷ Het betreft hier niet Tjipto's broer, die eveneens Goenawan heette.

¹⁶⁸ Tj. Mk., 'De Tegenstand van Inlandsche Zijde. Domheid en halfheid. Wij hebben het Recht niet laf te zijn.', *De Expres*, 17 september 1913.

gebruikt werd zoals in de Indische Partij, maar sloeg op de inheemse bevolking. Er waren enkele tientallen leden van deze in hoofdzaak culturele vereniging.¹⁶⁹ Toen Tjipto nog op Java verkeerde, had Noto Soeroto al gereageerd op Tjipto's 'Open brief aan den landgenooten', waarin hij bij zijn toetreding tot de redactie van *De Expres* enkele bezwaren tegen Douwes Dekker en diens werkwijze uiteen zette. Noto Soeroto twijfelde of Tjipto met zijn bezwaren stand kon houden, en of de Indische Partij echt een mildere weg kon gaan bewandelen. Zijn scepsis was achteraf terecht: de toonzetting van Tjipto paste zich gedurende 1912 eerder aan die van Douwes Dekker aan, dan andersom.¹⁷⁰

Op een bijeenkomst van de Indische Vereeniging op 22 november 1913 troffen Tjipto en Noto Soeroto elkaar in levende lijve. Noto Soeroto herhaalde hier grotendeels zijn eerdere standpunt, en pleitte voor eendrachtige samenwerking tussen Nederlanders en Javanen. Zijn pleidooi voor unificatie van het recht en breed onderwijs werd door Tjipto instemmend begroet, maar Tjipto verweet hem veel te beweren "wat in den praktijk daar in Indië niet voorkomt. [...] Het stadium van het 'prestige van de blanke huid handhaven' noemt hij [Noto Soeroto] voorbij." Tjipto vond dat Indië nog steeds in dat stadium zat, gezien de tegenwerking die hij ontmoette in zijn streven voor meer zelfbestuur. Noto Soeroto vond die tegenwerking juist normaal: Nederland-Indië was in zijn ogen nog lang niet rijp voor 'onafhankelijkheid', en de juiste weg was die van associatie met 'den z.g. overheerscher.' Op enkele vergaderingen begin 1914 probeerde Tjipto de leden van de IV nogmaals te overtuigen van zijn zienswijze, maar dit was tevergeefs, Noto Soeroto was in december 1913 met brede steun herkozen als voorzitter.¹⁷¹ De verhouding tussen Tjipto en Noto Soeroto moet echter goed gebleven zijn. In *De Indiër* bleven gedichten van Noto Soeroto verschijnen, en Tjipto bleef actief in de IV, zij het met betrekking tot niet-politieke zaken zoals de pestbestrijding.¹⁷² De verbondenheid door het gezamenlijke verblijf in een ver en koud land had uiteindelijk de overhand.¹⁷³

Koloniaal burgerschap

Tjipto's uitwisselingen met anderen –van Van Kol tot Wijnkoop– laten iets kleins maar essentieels zien, namelijk dat hij zich hier op gelijke voet in het openbare leven kon begeven. In

¹⁶⁹ René B. Karels, *Mijn aardse leven vol moeite en strijd: Raden Mas Noto Soeroto. Javaan, dichter, politicus, 1888-1951* (Amsterdam 2008), 37.

¹⁷⁰ Karels, *Mijn aardse leven*, 41.

¹⁷¹ Poeze, *In het land van de overheerser*, 94.

¹⁷² Tjipto Mangoenkoesemo, 'De Pest op Java en hare bestrijding', in: *Voordrachten en Mededeelingen Indische Vereeniging I-X* (Delft z.j.) 134-152.

¹⁷³ Karels, *Mijn aardse leven*, 42-43.

Indië werd hem dat juist ontzegd. In 1912 werden Tjipto en de IP rechten geweigerd, waarvan hij meende dat die hem en zijn volk wel zouden moeten toebehoren. Tjipto streed voor gelijkheid in rechtsbehandeling, het vormde een vaak terugkerend thema in de stukken die hij in de periode 1912-1914 schreef.¹⁷⁴ Maar de achtergestelde positie van zijn volk vormde de status quo, het was een constante in Tjipto's leven gedurende deze periode. Zijn teleurstelling is daarom niet te verklaren met een beroep op alleen zijn *juridisch* burgerschap, want daar werd allerminst door de Nederlanders de suggestie gewekt dat die status quo radicaal zou veranderen. Met betrekking tot *cultureel* burgerschap liggen de zaken anders, aangezien de culturele status van Tjipto en zijn landgenoten minder duidelijk gedefinieerd was dan hun rechtsstatus. Binnen het culturele domein kon Tjipto illusies koesteren. Het is de vraag welke dat waren.

Wie vraagt naar een begrip als 'cultureel burgerschap', treed zo ook binnen in het domein van de 'identiteit'. Dat is natuurlijk geen onproblematisch begrip, zoals ook de historicus Frederick Cooper recent nog heeft laten zien. Het bezwaar betreft het gebruik van 'identiteit' als analytisch begrip: het is te veelomvattend en het risico is dat het ten onrechte als een verklarende factor op zichzelf gezien gaat worden.¹⁷⁵ Daarnaast is er het kleinere bezwaar dat niet iedereen een bewuste identiteit heeft of er naar op zoek is. Dat laatste is in ieder geval niet zo bij Tjipto: hij is, in Coopers terminologie, een *lay actor*, iemand die zelf van die begrippen gebruikt maakt¹⁷⁶ Er is sprake van een bewust proces, dat zichtbaar is in zijn artikelen. Hij liet er nooit enige twijfel over dat zijn voornaamste referentiekader dat van de Javaan was. Hij sprak vaak over zijn volk, het Javaanse volk.¹⁷⁷ Als dit Tjipto's identiteit *in de praktijk* was, was zijn *ideale* identiteit die van de Indiër. Hoewel Tjipto vaak sprak als Javaan, conformeerde hij zich volledig aan de idealen van de Indische Partij, die de verschillende bevolkingsgroepen wilde samenbrengen in een nieuw (en gelijkwaardig) Indiërschap. Het betreft hier een streven naar een radicale omvorming van de bestaande situatie, Takashi Shiraishi sprak in dit verband dan ook terecht over een 'revolutionary transformation'.¹⁷⁸ Wat opvalt is dat geen van beide identiteiten, die van Javaan en die van Indiër, noodzakelijkerwijs *koloniale* identiteiten zijn. De eerste, die van Javaan, is geografisch gedefinieerd. De tweede, die van Indiër, moet in verband gebracht worden met een toekomstig postkoloniaal tijdperk: het Indië van de Indische Partij zou een natiestaat hebben moeten worden, geschoeid op Europese leest. Tjipto zag geen tegenstrijdigheid in de combinatie van zijn *praktische* en *ideale* identiteit, maar was zich er van

¹⁷⁴ Zie bv. Tj. Mk., 'Verandere tijden. Recht voor den inlander.', *De Expres*, 1 februari 1913.

¹⁷⁵ Frederick Cooper, *Colonialism in Question. Theory, Knowledge, History* (Berkeley 2005) 65-66.

¹⁷⁶ *Ibid.*, 62.

¹⁷⁷ Zie bv. Tj. Mk., 'Hoe te beginnen? Wij moeten aan het werk', *De Expres*, 31 december 1912.

¹⁷⁸ Shiraishi, *An age in motion*, 125.

bewust dat het onderdeel uitmaakte van een (langzame) transformatie: “Kennis, appreciatie, doordringen tot het verleden van [het Javaanse] volk, dat alleen kan bewerkstelligen de toenadering tot elkander, met als einddoel de vorming van één natie.”¹⁷⁹ Geen van beide identiteiten zegt echter in directe zin iets over de rol die Tjipto in wilde nemen binnen de bestaande koloniale orde.

In indirecte zin valt er wel iets over te zeggen, want natuurlijk mat Tjipto zich –bewust of onbewust, er expliciet over schrijvend of niet– weldegelijk een rol aan in de koloniale samenleving. Met name één van zijn Baarsche en Barbaarsche Brieven is in dit licht inzichtgevend. Nog maar net aan boord van de Bülow, het schip dat hem en zijn medebannelingen naar Nederland bracht, ergerde Tjipto zich aan het gedrag van zijn Europese medepassagiers.¹⁸⁰ Ze dronken veel, gokten er op los en hadden een losbandige seksuele moraal; precies de verwijten die het Javaanse volk volgens Tjipto naar het hoofd geslingerd kreeg. Wat Tjipto met zijn brief duidelijk wilde maken, is dat hij wél over de (vooral door conservatieve kolonialen) gevraagde eigenschappen beschikte. Hij leefde geen losbandig leven, maar blonk uit in eenvoud en oprechtheid.¹⁸¹ In zekere zin was Tjipto op dit punt zo een ideale zoon van de ethische politiek, die zich wilde gedragen naar de verheffende maatstaven die hem werden aangereikt door de koloniale overheerser. Dit gold eveneens in intellectuele zin: Tjipto zocht erkenning, hij wilde gehoord worden. Dit was precies wat er vanuit ethische hoek verlangd werd: een van de grondleggers van de ethische gedachte, de advocaat C. Th. van Deventer, vond dat ‘voordrachten door zonen van Insulinde’ in ‘wijderen kring bekend’ moesten worden, ‘omdat daardoor de band tusschen Nederland en Insulinde zal worden versterkt.’¹⁸² De inhoud van Tjipto’s ideeën had een Westerse oorsprong. Het concept van de natiestaat leek rechtstreeks afgekeken van de koloniale overheerser, Nederland. Hij spiegelde zich aan het voorbeeld van de Europese moderniteit.¹⁸³ Zo organiseerde *De Expres* in 1912 en 1913 een wielervedstrijd naar Europees voorbeeld tussen Batavia en Bandoeng. Nadat de eerste editie succesvol verlopen was stond vol trots in *De Expres*: “De mogelijkheid van het houden van wielervedstrijden op de wegen van Java is dus volkomen bewezen.”¹⁸⁴

Het enthousiasme van mensen als Van Deventer bij het horen van geluiden van ‘de zonen van Insulinde’ zorgde voor een moeilijke situatie. Het suggereerde namelijk dat Tjipto (en zijn

¹⁷⁹ Tjipto Mangoenkoesoemo, *Iets over den Javaan*, 1.

¹⁸⁰ Tj. Mk., ‘Baarsche en Barbaarsche Brieven. Een stukje Westen bekeken door Oostersche brillen. II.’, *De Expres*, 15 oktober 1913.

¹⁸¹ Zie bv. Koch, *Batig Slot*, 148.

¹⁸² C. Th. van Deventer aan het Bestuur der Indische Vereeniging, 28 december 1911, *Voordrachten en mededeelingen Indische Vereeniging I-X* (Delft z.j.) 1.

¹⁸³ Elson, *The Idea of Indonesia*, 16.

¹⁸⁴ ‘De Expres Wielervedstrijd’, *De Expres*, 29 mei 1912.

landgenoten) zich vrijelijk in het debat over de toekomst van Nederlands-Indië konden mengen. Tegelijkertijd impliceerden ethische ideeën dat er een inherent asymmetrische relatie was tussen Nederlanders en de inheemse bevolking van de kolonie. Waar er een ideaal heerste van opvoeden, ingegeven door ‘verantwoordelijkheidzin en goede bedoelingen’, is er ook sprake van een groep die dit als subject moest ondergaan.¹⁸⁵ Die passieve rol was echter juist iets waar Tjipto zich tegen keerde. Zodra iemand als hij zich met eigen en dwarse meningen in het debat begon te mengen, stapte die persoon uit de rol van lijdend subject. De problemen die dit opleverde zijn zichtbaar in de reactie op Soewardi’s pamflet, ‘Als ik eens Nederlander was...’: de volledige (imaginaire) gelijkstelling tussen de koloniale overheersers en overheersten leverde afkeurende reacties op –het enthousiasme van Van Deventer ten spijt.¹⁸⁶ Het is dus zeer de vraag of er een vorm van Indisch koloniaal burgerschap mogelijk was dat niet conflicteerde met het Nederlands koloniaal burgerschap.

Dat betekent niet dat er geen Indisch koloniaal burgerschap was, alleen dat het onmogelijk de harmonische tegenhanger kon zijn van Nederlands koloniaal burgerschap. Tjipto’s ideaal bestond weliswaar uit een toekomstige staat waarin er juridisch geen sprake meer was van koloniale verhoudingen, maar op het moment zelf was het bindmiddel met Nederland voor de hand liggend: dat land had zeggenschap over de kolonie. Tjipto vond niet alleen dat het recht op bestuur hem en zijn volk zelf toekwam, hij vond in het verlengde hiervan ook dat hem op zijn minst het recht toekwam te participeren in het publieke debat over de toekomst van Indië. Hiervan getuigen de vele bijdragen die hij deed, zowel in het geschreven woord als als openbaar spreker. Hij plaatste zichzelf zo binnen een intellectuele gemeenschap waarin Nederlanders de logische gesprekspartners waren. Dit voegt een extra dimensie toe aan de teleurstelling die Tjipto door zijn verbanning kreeg te verwerken: niet alleen werden zijn ideeën door de Indische regering afgewezen, het betekende eveneens dat hem zijn plek in de gezamenlijke intellectuele gemeenschap werd ontzegd. Tot dan toe had Tjipto altijd een sterk geloof gehad in de redelijkheid van de koloniale overheerser, zijn artikelen en voorstellen leunden stuk voor stuk op rationele argumenten. Eenmaal in Nederland overheerste dan ook onzekerheid over het verdere verloop van zijn strijd. Tjipto hoopte op redelijkheid en vreesde een gewelddadige strijd. In een metafoor met een wajangverhaal schreef hij:

“Wij zullen hier spreken, pleiten voor de zaak der onzen, dat is pleiten voor het recht, dat daar in Indië al te vaak moet wijken voor overwegingen tot het behoud van des overheersers “prestige”. [...] Voorwaar, gingen wij niet naar Nederland, naar het land onzer oudere broeders, om hun te vertellen, dat de jonger broeder, dien de Dewa hun gaf ter verzorging, tot de jaren des onderscheids is gekomen? [...] De Kauwara’s [Nederland in de metafoor] waren sterk, honderd in getal, even goed als onze vijand in Indie beschikt over duizenden soldaten, over een heirleger van ambtenaren en beampten.... [...] De

¹⁸⁵ Waaldijk en Legêne, ‘Ethische politiek in Nederland’, 209-211.

¹⁸⁶ Ibid., 190-192 en Anderson, *Imagined Communities*, 116-118.

Pandawa's [de inheemse bevolking in de metafoor] zwak in fysiek, sterk echter in hun recht hebben den strijd aanvaard, de bloedige Bharata-Joeda. Hebben wij het recht den strijd te ontwijken, te mijden uit gebrek aan kastyra-moed, uit gebrek aan vertrouwen in onze rechtszaak? Neen, neen, op Kuru-shetra ('slagveld') zullen wij zijn, als de Bharata-Joeda daar is. [...] Maar och! Laat mij de vergelijking niet zoo ver trekken. Laten wij hopen, dat het ons gelukken zal, onzen overheerscher te overtuigen, dat men daar in Indië op een verkeerd spoor is, dat men niet mag volharden in een verkeerd bestuurs-systeem, hetwelk vooral in den laatsen tijd veroordeeld is. Als men dit inziet, zal Kuru-shetra onnoodig zijn, o neen, men zal het onnoodig maken."¹⁸⁷

De ethische politiek nodigde Tjipto en zijn generatiegenoten uit zich te ontwikkelen, zich te associëren met de Europese cultuur. Het is daarom niet verwonderlijk dat Tjipto zich op een intellectueel niveau wilde mengen in een debat dat hem ontegenzeggelijk aanging, namelijk dat over de toekomst van de kolonie Nederlands-Indië. Die uitnodiging impliceerde dat er culturele burgerschapsrechten en -plichten waren. Met andere woorden: Tjipto moet op basis hiervan de verwachting hebben gehad dat zijn woorden niet vrijblijvend waren, maar serieus zouden worden genomen. Dat was niet het geval. Een echte inhoudelijke reactie op zijn ideeën is er nooit gekomen, terwijl de justitiële en bestuurlijke reactie enorm was. Zijn verbanning moet daarom uitgelegd worden als een ontkenning van zijn culturele burgerschapsrechten, waardoor Tjipto's verbittering en groeiende geloof in iets als het noodlot overbleven als de enige weg.

¹⁸⁷ Tj. Mk., 'Zal Kuru-shetra nodig zijn?', *De Indiër*, 23 oktober 1913.

conclusie

Javaans arts, Indisch politicus

Dit onderzoek draaide om het moment van Tjipto's eerste verbanning in 1913. Al in de aanloop naar het besluit daartoe van de gouverneur-generaal, en zeker daarna, veranderde Tjipto op meerdere vlakken. Aanvankelijk werd de toon die hij aansloeg harder, scherper en provocatiever; na het verbanningsbesluit kwamen daar cynisme en teleurstelling bij. De sleutel tot het beter begrijpen van Tjipto is te vinden door te kijken naar zijn verwachtingspatroon. Hij had een idee van burgerschap en van de rechten en plichten die dit met zich meebrengt. Dit idee stond haaks op de mogelijkheden die de koloniale samenleving Tjipto bood.

Voor een compleet beeld keken we eerst naar Tjipto's karakter en achtergrond. Hij stond bekend als oprecht, volhardend, en als iemand met een hoogstaande moraal. Niet alleen zijn medestanders vonden dit, ook binnen de Indische regering, bij politieke tegenstanders en bij buitenstaanders waren soortgelijke geluiden te horen. Het zijn deze karaktereigenschappen die hem maakten tot wie hij was, in combinatie met zijn sociale achtergrond. Tjipto behoorde tot de lagere prijadi, die de toplaag van de traditionele Javaanse maatschappij vormden. Die maatschappij kende weinig waardering toe aan mensen als Tjipto: status en erkenning kwamen samen met traditionele bestuurlijke functies, niet met nieuwe(re) beroepen als leraar, politieagent of arts. Als dokter djawa ('inlandsch arts') had de oude sociale orde van Java Tjipto daarom weinig te bieden.

Enig perspectief werd hem geboden door de ethische politiek die Nederland vanaf ongeveer 1900 voerde over Nederlands-Indië. De ethische politiek richtte zich op de ontwikkeling van de inheemse bevolking van de kolonie, met als doel in de verre toekomst het bereiken van zelfbestuur. Gouverneur-generaal A.W.F. Idenburg, die deze functie bekleedde van 1909 tot 1916, stond te boek als ethicus. Dit was echter niet de enige invloed die er op Tjipto uitging. Hij raakte al vroeg, in 1908, betrokken bij de Boedi Oetomo (BO), waar de ideeën van Wahidin Soedirohoesodo een vruchtbare bodem vonden, en waar de leden ook bekend waren met de onafhankelijkheidsideeën van E.F.E. Douwes Dekker. Tjipto zocht een politieke weg, en

richtte zich in tegenstelling tot de meerderheid binnen de BO op de *hele* kolonie: op Java en op de Buitengewesten, op de prijadi en op de onderklasse.

In 1912 vond Tjipto wat hij zocht in de Indische Partij (IP) van Douwes Dekker, zij het dat hij niet onverdeeld enthousiast was. In de *Open brief aan den landgenooten* schreef Tjipto de doelstelling van de IP geheel te ondersteunen: het streven naar een zelfstandig volksbestaan voor Indië, waarvan de inwoners allemaal gelijken zouden zijn, Indiërs, of ze nou van oorsprong Europeanen, inlanders of Indo-Europeanen waren. Het leidde tot de leus 'Indië voor de Indiërs'. Tjipto plaatste echter kanttekeningen bij de manier waarop Douwes Dekker dit doel wilde bereiken. In zijn ogen was Douwes Dekker te veel wat we nu een populist zouden noemen. Met Amerikaans vormgegeven propagandatoers en een provocatieve houding zette Douwes Dekker zijn punten kracht bij. Tjipto pleitte voor een bescheiden opstelling. Al te krachtige taal zou op den duur afstompen, vond hij, en bovendien was het nooit zeker hoe de massa op zo'n 'prikkeling der hartstochten' zou reageren. Desalniettemin nam Tjipto de uitnodiging aan deel uit te gaan maken van de redactie van Douwes Dekkers krant *De Expres*, vanaf december 1912. Dit moet gezien worden in het licht van de urgentie die Tjipto toekende aan de noodzaak tot veranderingen in Nederlands-Indië. Uit zijn stukken sprak de wens liever vandaag dan morgen veranderingen zoals de juridische gelijkstelling van alle inwoners door te voeren. De Indische Partij was een van de weinige plekken waar hier ruimte voor was –veel Ethici binnen de regering hielden het daarentegen op ontwikkelingen voor de (zeer) lange termijn.

De stukken die Tjipto voor *De Expres* schreef gaven een goed zicht op de ideeën die hij had met betrekking tot de toekomst van Nederlands-Indië. Ten eerste: het streven naar het nieuwe burgerschap van de Indiër kwam bij Tjipto vooral tot uiting in zijn pleidooien voor rechtsgelijkheid onder de bevolking van de kolonie. Ten tweede: de belangrijkste transformatie die de Javanen moesten ondergaan om Indiër te worden was die naar een sterker zelfbewustzijn, het volk moest pal gaan staan voor zijn eigen rechten. Ten derde: om deze punten te bereiken moest er inspiratie gezocht worden in de oude geschiedenis van Java. In moreel opzicht gold prins Dipanegara en zijn opstand tegen de koloniale overheerser in 1825 als voorbeeld. Minder expliciet is er een rol voor het rijk van Madjapahit, dat gedurende enkele eeuwen tot ongeveer 1500 had geheerst over een gebied dat grofweg samenviel met dat van Nederlands-Indië. Ten vierde: Tjipto trok van leer tegen al te eenvoudige voorstellingen van het Oosterse gedachteleven. Er was méér dan alleen het geloof in een stille kracht. Tjipto was selectief in zijn waardering voor oude Javaanse tradities. De nog feodaal ingerichte maatschappij verwierp hij; de moed van de ksatria-strijder zag hij als lichtend voorbeeld voor de nieuwe Indiër. Ten vijfde: het belangrijkste middel om de Javaan weer op het morele niveau van Dipanegara te krijgen en hem op grote(re) schaal te kunnen laten in het bestuur van de kolonie was volgens Tjipto het onderwijs. Dit moest beschikbaar komen voor alle lagen van de bevolking.

Een vraag die de meeste historici die zich over het onderwerp van het Indonesische nationalisme hebben gebogen, heeft beziggehouden, is of Tjipto een bedreiging vormde voor het Nederlandse bestuur in de kolonie. Savitri Scherer concludeerde dat Tjipto geen bedreiging vormde, of eigenlijk dat hij geen bedreiging *had moeten* vormen, want dat Tjipto weldegelijk als zodanig gezien werd blijkt alleen al uit de verbanningsbesluiten. Takashi Shiraishi wees daarom op een nuttige onderverdeling in Tjipto's ideeën: de transformatie van de Javaan was revolutionair en bedreigend, de staatkundige ideeën waren evolutionair en dus minder bedreigend. Het stimuleren van het zelfbewustzijn bij zijn landgenoten door Tjipto kon door de koloniale overheerser inderdaad worden opgevat als ophitsend, maar dit speelde vooral in de periode die buiten het blikveld van deze scriptie ligt, vanaf 1918. Om het bedreigende aspect van Tjipto in Nederlandse ogen te verklaren in de periode tot 1913 was daarom meer nodig. De irreële angst binnen het gouvernement dat het Comité Boemi Poetra net zo'n volksmassa als de Sarekat Islam op de been zou brengen speelt ongetwijfeld een belangrijke rol, maar viel eveneens buiten het blikveld van deze scriptie.

Wat een rol speelde is dat Tjipto altijd een sterke nadruk legde op de urgentie van staatkundige ontwikkelingen. Weliswaar lag ook voor hem een staat van (semi-)onafhankelijkheid in een verre toekomst, tegelijkertijd pleitte hij voor het nemen van directe maatregelen op de weg daar naartoe. De ontwerpen voor de Koloniale Raad uit 1913 gingen in Tjipto's ogen lang niet ver genoeg: hij wilde een volksvertegenwoordiging in de letterlijke zin des woords, terwijl in het ontwerp alleen ruimte was voor een handvol gezagsgetrouwe Javanen. Dit, in combinatie met het appel dat hiervan naar de bevolking zou kunnen uitgaan, was aan de oppervlakte de reden voor de moeizame verhouding tussen Tjipto en het gouvernement. Maar de claim die Tjipto met zijn artikelen legde op het recht aan het debat mee te kunnen doen, hing hier boven en moet niet onderschat worden.

De ontwerpen voor de Koloniale Raad werden niet veranderd en het Comité Boemi Poetra werd in de eerste plaats als opruiend gezien in Nederlandse ogen. Toch bleef Tjipto, getuige het artikel dat hij bij aankomst als banneling in Nederland schreef ("Zal Kuru-shetra nodig zijn?") geloven in en hopen op het rationele en liberaal-ethische karakter van de Nederlandse overheerser. Desalniettemin lieten zijn stukken tegelijkertijd verbittering en teleurstelling zien. Minder en minder steunde Tjipto op rationele argumenten, en meer en meer zag hij zijn strijd als een metafoor van oude Wajangverhalen. Zijn verblijf in Nederland was onderdeel van een door God ingegeven missie. Deze omslag valt dan ook het best te verklaren vanuit de dubbele afwijzing die Tjipto kreeg. Niet alleen werden geen van zijn ideeën overgenomen, ook werd hem door zijn verbanning impliciet het recht ontzegd deel uit te maken van de intellectuele gemeenschap waarin werd nagedacht over de toekomst van de kolonie. Zijn invulling van Indisch koloniaal burgerschap stond zo op gespannen voet met het Nederlands

koloniaal burgerschap. De plek die Tjipto ambieerde in de koloniale maatschappij werd hem zo ontzegd.

Mogelijk biedt dit ook een verklaring voor de gang van zaken ná 1913 –dit is een punt voor verder onderzoek. Tjipto raakte na zijn verbanning weer in de gratie bij het gouvernement en werd in 1918 benoemd tot lid van de Volksraad. Als Tjipto op intellectueel niveau nooit als volwaardige tegenspeler gezien werd door het gouvernement, dan moet de dwaling die zijn gedrag in Nederlandse ogen was hem ook minder zijn aangerekend. We hebben al kunnen zien dat de ‘boosaardige geest’ Douwes Dekker door onder meer Idenburg verantwoordelijk werd gehouden voor het ‘afdwalen’ van Tjipto. Vanuit dit perspectief is het niet gek dat Tjipto in 1918, toen hij zich weer meer buiten de invloedssfeer van Douwes Dekker bevond, tot Volksraadlid benoemd werd. De vraag is alleen waarom Tjipto deze benoeming accepteerde. Hij moet het ongetwijfeld als *too little too late* hebben gezien; daarnaast hield hij zichzelf, en niet Douwes Dekker, verantwoordelijk voor zijn ‘dwalingen’. Zijn burgerschapsidee, zoals dat in dit onderzoek naar voren kwam, biedt een mogelijke uitleg: de benoeming in de Volksraad betekende dat hij gehoord zou worden, dat hij als een volwaardige stem zou tellen. Dat was uiteindelijk precies zijn wens.

summary

The first exile of Cipto Mangunkusumo

During his life and thereafter, Cipto Mangunkusumo (1886-1943) was known as one of the most sincere and honest leaders of the nationalist movement in the East Indies. He was praised from all sides for his personal sacrifices in the battle against the plague in the East-Javanese region around the city of Malang, and even received a Knight's Cross from the Dutch government. Cipto's role in the nationalist movement alongside E.F.E. Douwes Dekker and his *Indische Partij*, however, led to hostilities with that same government as well. This thesis tries to clarify Cipto's views concerning the future of the Indies. Did Cipto indeed represent an alternative within the unfolding struggle for independence? Was the Dutch reaction to him motivated by misunderstandings and misfortune? Or was his exile in 1913 in fact as inevitable as were the later banishments of nationalist leaders as Soetan Sjahrir or Mohamed Hatta? In seeking answers to these questions I focused on the period before 1914, when the relations between Cipto and the Dutch were least disturbed.

Cipto, born in 1886 in Ambarawa, near Semarang on central Java, was part of the lower priyayi, the traditional elite of the feudal Javanese society. He attended the *School tot Opleiding van Inlandsche Artsen* (Native Doctor School, STOVIA), although 'new professions' such as 'native doctor' were not highly valued within this traditional society. Later, in 1908, Cipto was involved in the founding of the Budi Utomo (BO), an organisation that had its origins in the STOVIA. Most of these STOVIA students faced similar problems: they were part of the lower priyayi, but not appreciated by their traditional society, nor did they have any perspective within colonial society. The majority of the BO saw the solution in a better education of the Javanese people, notably of the priyayi part. According to Cipto, these measures should even be applied to the people of the whole colony.

In 1912 Cipto participated in the *Indische Partij* (IP), and worked as an editor for the party newspaper *De Express*. Accepting his post, he already predicted a clash with IP leader E.F.E. Douwes Dekker, a descent from the Dutch writer Eduard Douwes Dekker who is best known under his penname Multatuli. The clash Cipto expected, concerned the methods they both

prescribed to achieve their aims. Douwes Dekker was using bold language and had a popular and American approach of politics. Cipto, on the other hand, advocated more distinct and gentle ways, wholly in line with his theosophical views. However, they both propagated an *Indië voor de Indiërs*: the peoples of the Indies, whether they were Europeans, natives or Indo-Europeans, should become equals with the right of self-government. For Douwes Dekker, this meant independence. For Cipto, this indeed meant self-government, regardless the question of independence.

In his writings in the *De Expres*, early 1913 Cipto, most notably advocated equal rights for all citizens of the colony. He moreover sought for a moral regeneration of the Javanese people, and made use of a glorious past with the example of prince Dipanegara, the leader of a revolt back in 1825. He challenged orientalist views of the East, but at the same time pointed to certain aspects of Javanese tradition that could be of good use for the new, regenerated citizen, or *Indiër*. Of most importance was the *ksatria*, a warrior in the old Wayang plays, whose courage he projected on the docile Javanese of his day. To the letter of the *Ethische politiek*, the school of thought guiding Dutch policy towards Indies in the early twentieth century, these ideas did not constitute a threat to the Dutch rule, historian Savitri Scherer concluded.¹⁸⁸ To explain his exile, Takashi Shiraishi argued that Cipto's ideas consisted of two elements. One was evolutionary, and concerned his ideas for the constitutional development of the Indies. The other was revolutionary, and concerned his ideas on citizenship; or, as Shiraishi put it, the "reincarnation of the Javanese into the Indiers."¹⁸⁹ By 1913, however, the revolutionary part of Cipto's ideas was not evolved to the extent that explains his banishment. More important, therefore, might have been Cipto's emphasis on the short-term, regarding the steps towards self-government. His demands for the actual representation of the people were completely out of line with the proposals for a *Kolonialen Raad* (Colonial Council) made by the Dutch government in that same year.

During the course of 1913, Cipto's behaviour changed, as he began to appreciate Douwes Dekker's methods and started using them himself. In founding the *Comité Boemi Poetra* (Committee of Sons of the Soil) he used the same provocative tactics. The writings of the *Comité*, most of all Suwardi Suryaningrat's famous pamphlet *Als ik eens Nederlander was...* (If I for once were to be a Dutchman...), caused the banishment of Cipto, Suwardi and Douwes Dekker. On his journey to the Netherlands, his faith in the rationality and fairness of the colonizer consequently changed into resentment. He compared the whole event with a wayang story, and believed to be on a divine mission. To understand the change Cipto was undergoing, it is important to notice

¹⁸⁸ Scherer, *Harmony and dissonance*, 164.

¹⁸⁹ Shiraishi, *Age in motion*, 125.

two aspects. First, obviously, his ideas concerning the future of the Indies were refused. Second, this refusal and his banishment had implications for his understanding of citizenship. The kind of (cultural) citizenship that Cipto was experiencing consciously was related to being a Javanese (in the present) and being an *Indiër* (in the future). Less consciously he also placed himself in the community of (mostly Dutch) intellectuals who thought about the development of the Indies. Since Cipto did not aspire to lead any mass movement –something of which the governor-general was afraid– he explained his banishment as a general refusal to let him be part of this community. His sense of colonial citizenship, it seemed, could not be reconciled with any Dutch understanding of colonial citizenship.

This dual understanding of colonial citizenship might also give an explanation for the course of events later on in 1918. In this year Cipto was appointed a member of the *Volksraad* by the *gouverneur-generaal*. It is very likely that Cipto saw this gesture towards him as too little and too late, but he accepted the position nonetheless. His view on citizenship and his longing for being heard might have played an important role. Being a member of the *Volksraad* meant his voice would be heard. That was exactly what he was looking for all those year.

Bronnen en literatuur

Literatuur – Tjipto Mangoenkoesoemo

Douwes Dekker, E.F.E., Tjipto Mangoenkoesoemo en R.M. Soewardi Soerjaningrat, *Onze verbanning : publicatie der officiële bescheiden, toegelicht met verslagen en commentaren, betrekking hebbende op de Gouvernements-Besluiten van den 18en Augustus 1913, nos. 1a en 2a, regelende de toepassing van artikel 47 R. R. (interneering) op E.F.E. Douwes Dekker, Tjipto Mangoenkoesoemo en R.M. Soewardi Soerjaningrat* (Schiedam 1913).

Tjipto Mangoenkoesoemo, *Iets over den Javaan, zijn geschiedenis en zijn ethiek* (Semarang 1913).

Tjipto Mangoenkoesoemo, *Open brief aan den landgenooten* (z.p., 1912).

Tjipto Mangoenkoesoemo, *De Pest op Java en hare bestrijding. Indische Vereeniging, Voordrachten en Mededeelingen VIII* (Delft 1914).

De *Mijmeringen* en de *Baarsche en Barbaarsche Brieven* van Tjipto Mangoenkoesoemo zijn niet los gedrukt, maar verschenen gedurende de tweede helft van 1913 in *De Expres* (zie 'Periodieken').

Literatuur – Secundair

Anderson, Benedict, 'A Time of Darkness and a Time of Light: Transposition in the Early Indonesian Nationalist Thought', in: Anthony Reid en David Marr (red.), *Perceptions of the Past in Southeast Asia* (Singapore 1980) 219-248.

---, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen 1983).

Balfas, M., *Dr. Tjipto Mangoenkoesoemo, demokrat sedjati* (Jakarta 1952).

Bloembergen, Marieke en Remco Raben (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden 2009).

Bosma, Ulbe, en Remco Raben, *De oude Indische wereld, 1500-1920* (Amsterdam 2003).

Cooper, Frederick, *Colonialism in Question. Theory, Knowledge, History* (Berkeley 2005).

- Dijk, Kees van, *The Netherlands Indies and the Great War, 1914-1918* (Leiden 2007).
- Doel, H.W. van der, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2001).
- Elson, R.E., *The Idea of Indonesia: A History* (Cambridge 2008).
- Fasseur, Cees, *De Indologen, Ambtenaren voor de Oost 1825-1950* (Amsterdam 1993).
- , *De weg naar het paradijs, en andere Indische geschiedenissen* (Amsterdam 1995).
- Glissenaar, Frans, *D.D. Het Leven van E.F.E. Douwes Dekker* (Hilversum 1999).
- Karels, René Bernard, *Mijn aardse leven vol moeite en strijd: Raden Mas Noto Soeroto, Javaan, dichter, politicus 1888-1951* (Amsterdam 2008).
- Koch, D.M.G., *Batig Slot. Figuren uit het oude Indië* (Amsterdam 1960).
- Locher-Scholten, E.B., *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel 1877-1942* (Utrecht 1981).
- Meulen, D. van der, *Ik stond er bij. Het einde van ons koloniale rijk* (Baarn 1965).
- Nagazumi, Akira, *The Dawn of Indonesian Nationalism. The early years of the Budi Utomo 1908-1918* (Tokio 1972).
- Niel, Robert van, *The emergence of the modern Indonesian elite* (Den Haag 1960).
- Nomes, Jan, *De Indische Partij. Poging tot het verkrijgen van onafhankelijkheid op multi-rationale grondslag. Nederlandsch-Indië/Indonesië 1912-1913* (Amsterdam 1978).
- Noto Soeroto, Raden Mas, *De Indische partij en de "Open brief aan den landgenooten" van Dr. Tjipto Mangoenkoesoemo* ('s-Gravenhage 1913).
- Poeze, Harry A., *In het Land van de Overheerser I, Indonesiërs in Nederland 1600-1950* (Leiden 1986).
- Scherer, Savitri Prastiti, *Harmony and Dissonance: Early Nationalist Thought in Java 1912-1918* (Ithaca 1975).
- Schulte Nordholt, Henk, 'Onafhankelijkheid of moderniteit? Een geïllustreerde hypothese', in: Marieke Bloembergen en Remco Raben (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden 2009) 105-120.
- Shiraishi, Takashi, *An Age in Motion. Popular Radicalism in Java, 1912-1926* (Ithaca/Londen 1990).
- , 'The Disputes between Tjipto Mangoenkoesoemo and Soetatmo Soeriokoesoemo: Satria vs. Pandita', in: *Indonesia* 32 (1981), 93-108.
- Sjahrazad (pseudoniem van Soetan Sjahrir), *Indonesische Overpeinzingen* (Amsterdam 1945).
- Smith, Anthony D., *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism* (Hanover 2000).
- Stevenson, Nick, *Cultural Citizenship. Cosmopolitan Questions* (Berkshire 2003).

- Supomo, S., 'The image of Majapahit in later Javanese and Indonesian writing', in: Anthony Reid en David Marr (red.), *Perceptions of the Past in Southeast Asia* (Singapore 1980).
- Veur, Paul W. van der, *The lion and the gadfly: Dutch colonialism and the spirit of E.F.E. Douwes Dekker* (Leiden 2006).
- Waaldijk, Berteke en Susan Legêne, 'Ethische politiek in Nederland. Cultureel burgerschap tussen overheersing, opvoeding en afscheid', in: Marieke Bloembergen en Remco Raben (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden 2009) 187-216.
- Wal, S.L. van der, *De opkomst van de nationalistische beweging in Nederlands-Indië. Een bronnenpublikatie* (Groningen 1967).
- , *De Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië, een bronnenpublikatie, eerste stuk 1891-1926* (Groningen 1964).

Periodieken

- Het Centrum* (Utrecht 1913).
- Criterium, algemeen cultureel maandblad* (Amsterdam 1947).
- De Expres* (Bandoeng 1912-1913).
- De Indiër. Weekblad gewijd aan het geestelijk en maatschappelijk leven van Indië en Oost-Azië* (Den Haag 1913-1914).
- Nieuwe Rotterdamsche Courant* (Rotterdam 1913).
- Het nieuws van den dag voor Nederlands-Indië* (Batavia 1913).
- Het nieuws van den dag: kleine courant* (Amsterdam 1913).
- Het Volk. Dagblad voor de Arbeiderspartij* (Amsterdam 1900-1926).
- Voordrachten en mededeelingen Indische Vereeniging I-X* (Delft z.j.)

De periodieken zijn in de periode mei-juli 2011 geraadpleegd via de digitale historische krantendatabase van de Koninklijke Bibliotheek (Den Haag), te vinden op <http://kranten.kb.nl/>, met uitzondering van *De Expres*, *De Indiër*, *Criterium* en de *Voordrachten en mededeelingen*.

Register

- Anderson, Benedict O..... 16, 20, 40, 47, 48, 71
- Baarsche en Barbaarsche Brieven ..14, 45, 46, 47,
49, 50, 55, 58, 71
- ballingschap..... 18, 25, 51
- Bandoeng 12, 29, 32, 39, 40, 41, 43, 49, 58, 73
- batig slot..... 21
- Berding, Frans..... 45, 51, 53
- Binnenlands Bestuur 29, 36
- Boedi Oetomo 7, 11, 13, 18, 19, 20, 25, 26, 36, 47,
61
- burgerschap.....8, 10, 46, 57, 59, 62, 64, 73
- Comité Boemi Poetra 25, 38, 40, 41, 43, 48, 51, 52
- Darmawan Mangoenkoesoemo..... 15
- Demak 17, 20
- Deventer, C. Th. van..... 21, 22, 58, 59
- Diponegara, prins..... 15, 35, 62, 66
- Douwes Dekker
E.F.E....19, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33,
34, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 49, 51, 53, 54, 71,
72, 73
- Eduard.....*Zie* Multatuli
- Ethische politiek.....9, 10, 13, 21, 22, 46
- Europeesche Lagere School..... 15
- Expres, De..... 11, 14, 26, 27, 29, 30, 32, 33, 34, 35,
36, 37, 38, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 49, 52, 53,
56, 65, 71, 73
- Fasseur, Cees.....9, 22, 23, 72
- Filippijnen, de 38
- Gerretson, F.C..... 9, 23
- Goenawan Mangoenkoesoemo.. 18, 19, 20, 47, 55
- harmless dissenter 43
- Hazeu, G.A.J. 25, 29, 30, 34
- Het Volk 18, 51, 53, 54, 73
- Idenburg, A.W.F. 29, 33, 34, 38, 40, 41, 43, 52, 54,
61
- Ido, Victor 35
- Indiër, de..... 45, 51, 56, 73
- Indische Partij, de 19, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31,
32, 33, 34, 36, 37, 38, 40, 52, 53, 54, 55, 56
- Indische Vereeniging..... 56
- Java 7, 14, 17, 20, 22, 25, 26, 30, 35, 43, 45, 47,
49, 55, 56, 72
- Kakebeeke, H.C..... 34, 38
- kapitalisme..... 36, 37, 51
- Kol, H.H. van 53, 55
- Kolonialen Raad..... 39, 52, 63, 66
- ksatria 47, 48
- Madjapahit 20
- Madjoe..... 45, 52
- Majapahit..... 20, 35, 73
- Malang..... 17, 18, 21, 30, 55, 65
- Mataram 35
- Meulen, Daniel van der 24, 51, 52, 53, 72
- Moeis, Abdoel..... 39, 41, 49, 51
- moreel verval..... 35
- Multatuli..... 19, 22, 26, 37
- Nagazumi, Akira..... 7, 15, 16, 17, 19, 20, 72
- Niel, Robert van 8, 9
- Noto Soeroto 55, 56, 72
- olie- en petroleumfaculteit 9, 23
- pestbestrijding 17, 18, 21, 25, 45, 51, 55, 56
- Pleijte, Th. B..... 54
- prijaji 14, 15, 16, 17, 19, 61, 62
- Raad van Nederlands-Indië 33
- Regeerings Reglement 32
- Reid, Anthony 13, 20, 48, 71, 73
- ridderkruis 18
- Sarekat Islam..... 9, 32, 39, 53, 55
- Scherer, Savitri Prastiti 7, 9, 14, 15, 17, 18, 25, 43,
63, 66, 72
- scholen..... 15, 17, 18, 35, 36
- SDAP 37, 50, 51, 52, 53, 54, 55
- Shiraishi, Takashi 7, 8, 14, 25, 30, 35, 42
- Sjahrir, Soetan 5, 65, 72
- sociaal-democratie 37, 51, 52

Soejitno Mangoenkoesoemo	50	Vliegen, W.H.	54
Soerabajasch Handelsblad	29	volksbestaan.....	19, 33, 54, 62
Soerakarta	17, 18, 20	Wahidin Soedirohoesodo	18, 19, 61
Soerjodipoetro.....	20	wajang.....	49
Soetomo, Raden	18, 19, 20, 47, 48	Wal, S.L. van der... 9, 25, 26, 28, 29, 30, 34, 38, 39,	
Soewardi Soerjaningrat 25, 32, 39, 40, 41, 42, 45,		40, 41, 42, 45, 52, 54, 73	
49, 51, 54, 71		Wignjadasrtra, A.H.....	41
STOVIA.....	14, 16, 17, 18, 19, 20, 65	Wijnkoop, David Jozef	55
Troelstra, Pieter Jelles.....	54		

